

Апостолюк О.

ОЦІНКА ПОТЕНЦІАЛУ ТА СТАНУ РОЗВИТКУ РИНКУ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Зроблено спробу оцінити потенціал і стан розвитку ринку житлово-комунальних послуг. Виділено основні складові цього потенціалу та головні причини, що гальмують процес формування конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг.

Ринок житлово-комунальних послуг – невід’ємна складова ланка ринкової системи господарювання. Здійснення та обґрунтування політики щодо функціонування ринку житлово-комунальних послуг в Україні потребує осмислення його суті та оцінки його потенціалу.

З’ясування сутності потенціалу, як показує аналіз літератури, ще недостатньо науково обґрунтовано. Поняття «потенціал» учені часто використовують при дослідженні ринкових можливостей суб’єктів господарювання, при формуванні й оцінці поточних і перспективних можливостей, що забезпечують ефективність функціонування та створення умов для розвитку конкурентного середовища.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. опубліковано чимало праць, що містять різні аспекти поняття «потенціал». У більшості робіт, як цілком правильно наголосила Н.Краснокутська, визначена важливість вивчення проблем оцінки потенціалу і вказано на значні розходження у дефініції поняття потенціалу, його сутності, складу та співвідношення з іншими категоріями [11, 5].

Потенціал (від лат. *potentia* – сила, потужність) дослідники найчастіше розглядають у вигляді сукупності наявних засобів і ресурсів. У тлумачному словнику потенціал потрактовано як «сукупність усіх наявних продуктивних сил, що можуть бути використані в якій-небудь галузі, сфері» [4, 275]. Схоже визначення подане у «Великому економічному словнику»: «потенціал» як економічна категорія становить наявні можливості, ресурси, запаси, засоби, що можуть бути використані для досягнення, здійснення будь-чого [3]. На основі загального трактування потенціалу можемо визначити потенціал ринку житлово-комунальних послуг як сукупність ресурсів, можливостей, запасів, цінностей, що можуть бути використані для сприятливих умов формування конкурентного середовища на даному сегменті ринку. Потенціал ринку житлово-комунальних послуг охоплює сукупність показників або чинників, що характеризують його си-

лу, джерела, можливості, кошти, запаси, ресурси й багато інших виробничих резервів, які можуть бути використані в економічній діяльності.

Трансформаційні процеси в економіці України значною мірою позначаються на діяльності всіх господарюючих суб'єктів, зокрема на ринку житлово-комунальних послуг. Низька адаптивна здатність до ринкових перетворень підприємств, що надають житлово-комунальні послуги, створює небезпечні умови для їхньої діяльності. За таких умов ринок житлово-комунальних послуг зазнає великих змін, які пов'язані передусім зі збереженням або відтворенням його конкурентного статусу. Важливою умовою забезпечення конкурентоспроможності ринку житлово-комунальних послуг є ефективне використання ресурсів, кваліфікації та здібності персоналу, досягнень сучасного менеджменту, фінансових, інноваційних, інформаційних можливостей цього ринку, що сукупно становлять його потенціал, який має бути конкурентоспроможним.

Тому, на нашу думку, стан ринку житлово-комунальних послуг доцільно розглядати в контексті його конкурентоспроможного потенціалу. Теоретичні та методологічні питання формування конкурентоспроможного потенціалу ринку житлово-комунальних послуг поки що не вирішені. Проблеми конкурентоспроможності займають чільне місце у працях зарубіжних вчених, серед яких перевага належить науковцям США [12]. У дослідженнях вітчизняних учених йдеться про конкурентоспроможність промислових підприємств [5; 6; 10; 11], і вона потрактована як систематизований комплекс взаємоузгоджених можливостей і ресурсів внутрішнього середовища підприємства, який забезпечує отримання конкурентних переваг в умовах змінюваного зовнішнього середовища й обмежених ресурсів, сприяє досягненню конкурентних цілей та при раціональному використанні забезпечує підприємству високий конкурентний статус [10, 7]. На наш погляд, конкурентоспроможний потенціал ринку житлово-комунальних послуг можна визначити як сукупність виробничо-фінансових, інтелектуальних і трудових можливостей, що забезпечують йому стійкі конкурентні позиції.

Досліджуючи потенціал та конкурентоспроможність ринку житлово-комунальних послуг, слід брати до уваги те, що цей ринок, на відміну від інших ринків товарів та послуг, має певні особливості. Так, однією з головних особливостей, на думку автора, є високий рівень локалізації згаданого ринку. Маємо на увазі те, що на практиці складно визначити ринок окремого виду житлово-комунальних послуг у межах держави. Це обумовлено, здебільшого, прив'язкою виробників і надавачів послуг до певної визначеної території. Іншими словами, можна говорити про наявність ринку централізованого водопостачання якогось міста, але нема ринку централізованого водопостачання України.

Серед інших особливостей цього ринку можна навести наступні:

- ✓ є значні бар'єри входу на ринок житлово-комунальних послуг нових учасників;
- ✓ нерозвинутість, а подекуди і повний занепад загальнодержавної інфраструктури надання житлово-комунальних послуг;
- ✓ високий рівень державного регулювання цін і тарифів на ринку житлово-комунальних послуг, що призводить до його нерентабельності;
- ✓ низький рівень доходів населення України, що не сприяє поліпшенню фінансового стану ринку житлово-комунальних послуг та підвищенню платоспроможного попиту споживачів на високоякісні послуги;
- ✓ недостатність інвестиційних ресурсів для технологічного переоснащення даного ринку (ринок житлово-комунальних послуг непривабливий для інвесторів);
- ✓ цей ринок перебуває у стані довготривалого і суперечливого становлення.

Основними характеристиками потенціалу ринку житлово-комунальних послуг є структура, тобто елементи, що його утворюють, їхній взаємозв'язок і взаємозамінність; можливості конкурентоспроможного потенціалу (як реалізовані, так і нереалізовані); ресурси, необхідні для реалізації можливостей потенціалу; знання, навички й уміння менеджерів, що дають змогу використовувати ресурси цього ринку.

Слід виділити такі елементи потенціалу ринку житлово-комунальних послуг: виробничий, ресурсний, фінансовий, інвестиційний, трудовий, управлінський, інноваційний, інформаційний. Кожен із визначених елементів потенціалу має специфічну мету використання та розвитку, перебуває під впливом різних чинників і становить сильну або слабку сторону. Складові потенціалу ринку житлово-комунальних послуг подано в табл. 1.

Беручи до уваги те, що ринок житлово-комунальних послуг постійно перебуває в суспільному середовищі, на цей ринок діють безліч чинників, які на нашу думку, можна систематизувати за наступними групами: товарні ринки; суміжні ринки; ринкова інфраструктура; природно-ресурсний потенціал країни, галузі; державне регулювання економіки; кредитно-фінансова система країни; соціальна ситуація.

Дослідимо насамперед виробничий потенціал даного сегмента ринку. На формування та розвиток конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг визначальним чином впливають сучасний стан житлово-комунального господарства в цілому, його виробничий потенціал. Ця галузь має значний виробничий потенціал. Так, житловий фонд України всіх форм власності становить 1039994 м² [14, 424]. Централізова-

Таблиця 1

Складові потенціалу ринку житлово-комунальних послуг

Вид потенціалу	Характерний
<i>Виробничий</i>	кількісним і якісним складом основних виробничих фондів (ступінь їх фізичного й морального зношення)
<i>Ресурсний</i>	обсягом і якістю наявних у нього ресурсів
<i>Фінансовий</i>	фінансовими здібностями (кредитоспроможністю підприємства, заборгованістю в галузі фінансів й ін.)
<i>Інвестиційний</i>	вкладання різних видів ресурсів для отримання прибутків, ефектів
<i>Трудовий</i>	здібності працівників до створення високоякісних житлово-комунальних послуг (тобто їх освітній, кваліфікаційний, мотиваційний потенціали).
<i>Управлінський</i>	здатністю менеджерів ефективно розв'язувати проблеми тактичного і стратегічного управління ринком житлово-комунальних послуг
<i>Інноваційний</i>	інноваційними здібностями (тобто здатністю до змін технологій, до оновлення виробництва)
<i>Інформаційний</i>	інформаційними здібностями (тобто здатністю обробляти і «переварювати» інформацію для використання її при виробництві й наданні житлово-комунальних послуг)

ним водопостачанням забезпечені всі міста і 86% селищ міського типу, централізованими системами каналізації – 95% міст і 57% селищ міського типу. На території України 250 спеціалізованих комунальних підприємств експлуатують 29,1 тис. км каналізаційних колекторів і мереж, 75,2 тис. км водогонів та мереж водопроводу. На балансі житлово-комунального господарства України перебувають близько 14 тис. котелень, із них близько 6 тис. (44%) – у підприємств комунальної теплоенергетики. Однак ресурсна база житлово-комунального господарства була створена, в основному, ще до початку 1990-х років. Нині знос основних фондів комунальних підприємств становить у середньому 35–40%. Термін експлуатації більше половини котелень перевищує 20 років, морально застарілі котли мають ККД менше 80%. Фактичні асигнування на капітальний ремонт житла не перевищують 16% від необхідного мінімуму [9, 27]. Підприємства теплоенергетики, електроенергетики, водоканали перебувають в аварійному стані (від 25% до 33% мереж). У такій самій ситуації – 33% систем водопостачання, 29% водовідведення, 18% теплових систем. Майже 37% котелень, що забезпечують теплом житлові будинки, застаріли, а близько ? устат-

кування потребує змін. Основні фонди практично не оновлюють, що призводить до їхнього вибуття, і в результаті відбувається фізичне та моральне старіння, що впливає на якість наданих послуг. За оцінками Центру досліджень політичних цінностей, у галузі споживають до 40% усіх енергоресурсів країни, велику частину яких втрачають. Близько 30–40% втрат у теплових мережах – наслідком використання застарілих труб, у масштабах країни є регіони, де втрачають до 60% тепла. Втрата питної води в зовнішніх мережах становлять від 30 до 60%, а безпосередньо в житловому фонді – понад 30%. Такі негативні тенденції призводять до збільшення тарифів, що сплачує населення. За підрахунками експертів Центру, для оновлення і модернізації основних фондів галузі необхідно понад 34 млрд. грн. [17].

Ставши у 1991 р. незалежною, Україна успадкувала широко розвинену централізовану мережу тепло- і водопостачання, що обслуговувала мешканців багатоквартирних будинків, в яких проживало приблизно дві третини населення країни. І постачальники послуг, і житловий фонд багатоквартирних будинків належали державі та були під її управлінням. Хоча ці сектори працювали неефективно, тепло- і водопостачання здійснювали на порівняно задовільному рівні завдяки суттєвим дотаціям із центрального бюджету, дешевим енергоресурсам та слабкій політиці захисту доквілля. Невдовзі після того, як Україна здобула незалежність почали змінюватися економічні умови, в яких працювали ці сектори. Органам місцевого самоврядування передавали права власності, управління та відповідальність за регулювання постачання тепла і води. Цю передачу прав (децентралізація) супроводжували припиненням дотацій із державного бюджету, підвищенням цін на енергоносії та відміною вертикального управління з боку держави. Більше того, сторона попиту на ринку – житловий фонд багатоквартирних будинків – також зазнала змін, тобто мешканці житлового фонду безкоштовно його приватизували. З інституційної точки зору ці зміни привели до створення сотень юридичних осіб, які займаються тепло- і водопостачанням, і до приватизації житлового фонду багатоквартирних будинків. Децентралізація секторів тепло- та водопостачання та приватизація житлового фонду багатоквартирних будинків не створили ефективною приватної власності. Ні органи місцевого самоврядування, ні домогосподарства, які мешкають у багатоквартирних будинках, не усвідомили, що з правом власності нерозривно пов'язані фінансова та управлінська відповідальності. Органи місцевого самоврядування тримали тарифи на житлово-комунальні послуги нижче рівня відшкодування затрат на виробництво без відповідної компенсації в бюджетах і не проводили ефективного нагляду за своїми підприємствами тепло- і водопостачання. Домогосподарства не платили у повному обсязі й своєчасно за житлово-

комунальні послуги та утримувалися від управління суспільною неподільною власністю у багатоквартирних будинках. Ці фактори призвели до фінансового та технічного занепаду тепло- і водопостачання та до виснаження житлового фонду багатоквартирних будинків. Результатом стало значне погіршення надійності та якості житлово-комунальних послуг.

Галузь не може функціонувати без державних дотацій, насамперед тому, що ще не здійснено перехід на 100% покриття витрат підприємств житлово-комунального господарства економічно доцільними тарифами на послуги. Функціонування і розвиток підприємств житлово-комунального господарства продовжують суттєво підтримувати за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів. На дотування житлово-комунального господарства витрачають від 30 до 50% коштів місцевого бюджету [9, 3]. Не менш гостра проблема – перехресного субсидування населення, що дає змогу поряд із прямими виплатами з бюджету утримувати житлово-комунальні платежі на низькому рівні. При перехресному субсидуванні тарифи на електроенергію і теплопостачання для населення встановлюють у кілька разів нижчі, ніж для підприємств. Так, лідерами в перехресному субсидуванні є: у водопостачанні – АР Крим (різниця становила 20,5 раза), у водовідведенні – м. Севастополь (11,5 раза), у теплопостачанні – АР Крим (3,3 раза) [9, 3].

Щорічна потреба в інвестиціях підприємств житлово-комунального господарства – близько 2,6 млрд. грн. [13, 40]. До того ж, у переважній більшості регіонів України єдиним джерелом інвестицій у житлово-комунальне господарство залишаються кошти місцевих бюджетів. За умов високої залежності місцевих бюджетів від дотацій із державного бюджету і значної складової витрат на оплату праці працівникам соціальної сфери в структурі бюджетних витрат місцева влада часто неспроможна самотійно профінансувати оновлення основних фондів житлово-комунальних підприємств. Згідно зі ст. 31 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» [1] в разі затвердження тарифів на житлово-комунальні послуги нижчими від розміру економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво, місцева влада зобов'язана резервувати в бюджеті відповідні кошти для покриття зазначеної різниці. Таким чином, влада на місцях поставлена перед вибором: «латання дірок» чи оновлення зношення основних фондів підприємств житлово-комунального господарства.

Як показує практика, приватні компанії не інвестують житлово-комунальне господарство. Участь приватних компаній у роботі секторів тепло- та водопостачання в Україні обмежена кількома договорами оренди й концесії із боку місцевих компаній і не має важливого впливу на фінансування інвестиційних потреб. Більшість цих договорів оренди і концесії було укладено непрозоро, без чітко визначених інвестиційних зобов'язань

приватних структур. Наприклад, концесія на Одеський водоканал, а також договір оренди на ТЕЦ у Чернігові та деяких інших містах [9, 20].

Найближчі перспективи залучення інвестицій у житлово-комунальне господарство України за допомогою механізму концесійних угод – надто нечіткі.

Основні причини, що заважають участі приватного сектору, такі:

- ✓ комунальні підприємства є збитковими;
- ✓ нормативно-правові акти – суперечливі (нема прозорості).

До кола пріоритетних заходів із залучення приватних компаній на ринок житлово-комунальних послуг мають належати фінансове відновлення житлово-комунального господарства, створення стабільної і передбачуваної регуляторної бази та подальший розвиток законодавчої бази для концесій.

Суттєвим поштовхом до запровадження конкуренції на ринку житлово-комунальних послуг є повноцінне утвердження об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Із прийняттям 29 листопада 2001 р. Верховною Радою України Закону «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків» [2] створено законодавче підґрунття, і місцеві органи влади здійснюють відповідну роботу щодо втілення його положень. Створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків дасть змогу мешканцям будинку стати розпорядником коштів, обрати голову ОСББ й ефективно надавати послуги, утримувати житловий фонд у належному стані та продовжити термін його експлуатації не лише в новобудовах, а й у старих будинках. За даними Держкомстатистики України, у 2006 р. вже створено 4362 об'єднань співвласників багатопверхових будинків [18].

Великі можливості для формування конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг має інноваційний потенціал, який використовують ще не належним чином. Як відомо, в структурі комунальних платежів плата за електроенергію, тепло і воду становить близько 70%. Важливо зменшити витрати щодо цієї складової на основі інноваційних технологій. Досі при будівництві будинків витрати на наступну їхню експлуатацію і вартість споживання при цьому енергоресурсів не брали до уваги. Перевагу надавали дешевим матеріалам і найпростішим будівельним технологіям. У результаті за технологічними властивостями наші будинки в 2–3 рази поступаються закордонним. Не надавали значення обліку й економії ресурсів. Інноваційний потенціал на ринку житлово-комунальних послуг доцільно впроваджувати шляхом реалізації енергозберігаючих заходів за такими напрямками:

- ✓ теплодернізації житлових будинків, впровадження приладів обліку та регулювання систем опалення й гарячого і холодного водопостачання, реабілітації теплового захисту будинків, встано-

влення будинкових лічильників електроенергії, автоматизації систем освітлення будинків;

- ✓ модернізації та реконструкції тепломереж, котелень, ТЕЦ та обладнання, помірної децентралізації систем тепlopостачання, впровадження когенераційних установок і частотних регуляторів насосного обладнання;
- ✓ реконструкції насосних станцій, заміни водопровідно-каналізаційних мереж, модернізації систем аерації на каналізаційно-очисних спорудах, обладнання насосів частотними регуляторами, здійснення робіт із зонування водопостачання міст.

У регіонах України є успішні приклади реалізації енергозберігаючих проектів. Зокрема, підприємство «Луцькводоканал» впровадило перший етап модернізації технологічної схеми стадії водопідготовки, що дало змогу зекономити 2,3 млн. кВт-год. електроенергії, завдяки заміні насосів на каналізаційних насосних станціях зекономлено понад 135 тис. кВт-год.; шляхом реконструкції аварійних ділянок теплових мереж завдовжки 1614 м у Рівненській області досягнуто економії близько 440 тис. куб. м газу. У Житомирській області заощаджено 1280 т умовного палива шляхом заміни 2,9 км мереж тепlopостачання на попередньо ізольовані труби та режимного налагодження 31 котла. Комбіноване виробництво теплової та електричної енергії впроваджено на державному міському підприємстві «Івано-Франківськтеплокомунмережа», у м. Хмельницькому на міському комунальному підприємстві «Хмельницьктеплокомуненерго», за рахунок чого понад 30% потреб у електричній енергії на виробництві тепла забезпечено дешевою електроенергією власного виробництва. [9, 7].

Дослідження інноваційних процесів на ринку житлово-комунальних послуг дає змогу зробити висновок, що інновації не стали основою конкурентоспроможності даного ринку. Головна причина полягає у тому, що в Україні нема цілеспрямованої стратегії підтримки інноваційної діяльності на рівні держави.

Важливою складовою ринку житлово-комунальних послуг є його ресурсо-трудовий потенціал. У ЖКГ зайнято більше 4% працездатного населення України [14, 383]. У науковій літературі, а також у пресі часто відзначають низький професіоналізм і кваліфікацію працівників підприємств житлово-комунального господарства. Діяльність керівництва комунальних підприємств має бути спрямована на формування висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно працювати в умовах ринкових відносин. Йдеться про підготовку спеціалістів за економічними та управлінськими спеціальностями. Необхідно створити ринок кадрів працівників житлово-комунального господарства, вивчати, акумулювати і поширювати передовий досвід у цій сфері.

Аналіз довідкових даних про вищі навчальні заклади та відкриті у них спеціальності показав, що кадри з урахуванням специфіки галузі готують в обмеженій кількості. Це здійснює Державна академія житлово-комунального господарства III рівня акредитації (за трьома спеціальностями: «Економіка підприємства», «Облік і аудит» і «Менеджмент організацій»). У семи ВНЗ України II рівня акредитації, в т. ч. житлово-комунальному технікумі Харківської державної академії міського господарства, у ряді ВНЗ III–IV рівнів акредитації специфіка окремих підгалузей житлово-комунального господарства має інженерну спрямованість [8]. Це обумовлює необхідність розширення кола навчальних закладів із підготовки фахівців для житлово-комунального господарства і зміну підходів до оцінки роботи кадрів. Слід, на нашу думку, розробити обґрунтовану мотивацію праці зайнятих у цій сфері і створити ефективну систему управління.

Дослідження оцінки стану та потенціалу ринку житлово-комунальних послуг дають нам змогу виділити основні причини, що перешкоджають процесові формування конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг (табл. 2). Їх можна згрупувати за наступними напрямками: економічні, фінансові, адміністративні, управлінські, інституційні, інформаційні, психологічні, політичні.

Таблиця 2

Основні причини, що гальмують процес формування конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг

Класифікаційна ознака	Зміст
1	2
<i>Економічні</i>	Високий рівень зношення житлового фонду і комунальної інфраструктури.
<i>Фінансові</i>	Недостатність коштів, проблеми, пов'язані з фінансуванням галузі. Низький рівень доходів населення не сприяє підвищенню платоспроможного попиту на високоякісні послуги.
<i>Адміністративні</i>	Зарегульованість державними нормативно-правовими актами. Мала частка недержавних підприємств у цій сфері. Нерівні умови для входження на ринок.
<i>Управлінські</i>	Низький рівень підготовки кадрів та підвищення кваліфікації працівників на всіх ієрархічних рівнях.
<i>Інвестиційні</i>	Недостатність інвестиційних ресурсів для технологічного переобладнання виробництва, пов'язаного з виготовленням і транспортуванням послуг.

Продовження табл. 2

1	2
Психологічні	Психологічна невідповідність населення до ринкових відносин у сфері житлово-комунальних послуг.
Інформаційні	Неінформованість населення про те, що приватні компанії можуть надавати послуги за цінами, не вищими, ніж державні та муніципальні підприємства житлово-комунальних послуг. Відсутність достатньої інформаційної підтримки передового досвіду ринкових відносин у даній сфері.
Політичні	Небажання змінювати тарифи на житлово-комунальні послуги у зв'язку з виборчими компаніями і реакцією на них населення.

Класифікація причин, які стримують процес формування конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг, свідчить, що основні з них пов'язані з невмінням пристосуватися до ринкових відносин, створити відповідні ринкові інститути, узгодити інтереси учасників цього ринку, організувати інформаційну підтримку передового досвіду в цій життєво важливій сфері народного господарства. Загалом, як показує дослідження стану та потенціалу ринку житлово-комунальних послуг, можна зробити висновок, що конкурентне середовище на даному сегменті ринку формується повільно. Його стан не відповідає сповна ринковій економіці, а потенціал використовують недостатньо і неефективно.

An attempt to carry out estimation of potential and market development status of gitlovo comounalnih services is done. The basic constituents of this potential and principal reasons, that brake the process of forming of competition environment at the market of gitlovo-comounalnih services are selected.

Література

1. Закон України «Про житлово-комунальні послуги» // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – С. 50–59.
2. Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків» // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 10. – С. 78–82.
3. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. – М., 2003. – 506 с.
4. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2002. – 902 с.
5. Воронкова А. Концепція управління конкурентоспроможним потенціалом підприємства // Економіст. – 2007. – № 8. – С. 12–15.
6. Воронкова А. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагноз и организация. – Луганск: ВНУ, 2000. – 310 с.

7. Гура Н. О. Облік у житлово-комунальному господарстві. – К., 2006. – 351 с.
8. Довідник для вступу до вищих навчальних закладів України. – К., 2007. – 520 с.
9. Житлово-комунальне господарство України. Інформаційно-аналітичний огляд. – К., 2002.
10. Кирчата І. М. Оцінка конкурентного потенціалу в системі управління конкурентоспроможністю підприємства. Автореферат дисертації к. е. н. – Маріуполь, 2007.
11. Краснокутська Н. С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: Навч. посіб. – К., 2005. – 352 с.
12. Портер М. Конкуренція: Монографія. – М.: Издат. Дом «Вільямс», 2005. – 608 с.
13. Основні причини збитковості підприємств та організацій житлово-комунального господарства у 2000–2003 рр. Аудиторський звіт. – К., 2004. – 59 с.
14. Статистичний збірник «Регіони України». – К., – 2005. – Ч. I. – 508 с.
15. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. Осауленка О. – К.: Техніка, 2005. – 694 с.
16. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. – М.: ИНФРА, 2000. – 312 с.
17. www.glavred.info.
18. <http://www.minjkg.gov.ua>

Демуш О.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ

Розглянуті аспекти державної політики соціального захисту інвалідів. Запропоновано шляхи підвищення рівня зайнятості інвалідів.

Соціально-економічна ситуація, що склалася нині в Україні, потребує нових підходів до державного регулювання і реалізації програм професійної реабілітації інвалідів. Наша держава, приєднавшись до Європейської Соціальної хартії, послідовно прагне забезпечувати громадянам з інвалідністю рівноправну участь у суспільному житті.

В Україні державна політика соціального захисту інвалідів базована на нормах міжнародного і національного законодавства. Зокрема, це Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», Конвенція про професійну реабілітацію і зайнятість інвалідів, Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/96) [3, 6].

Дослідженням стану і проблем соціальної та трудової реабілітації інвалідів займаються вчені М. Авраменко, С. Богданов, В. Пасічник, С. Цапурін, А. Шевцов, В. Штенгелов та інші [7].

Однак питання пошуку соціально-економічних важелів активізації трудової реабілітації осіб із обмеженими фізичними можливостями в умо-

7. Гура Н. О. Облік у житлово-комунальному господарстві. – К., 2006. – 351 с.
8. Довідник для вступу до вищих навчальних закладів України. – К., 2007. – 520 с.
9. Житлово-комунальне господарство України. Інформаційно-аналітичний огляд. – К., 2002.
10. Кирчата І. М. Оцінка конкурентного потенціалу в системі управління конкурентоспроможністю підприємства. Автореферат дисертації к. е. н. – Маріуполь, 2007.
11. Краснокутська Н. С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: Навч. посіб. – К., 2005. – 352 с.
12. Портер М. Конкуренція: Монографія. – М.: Издат. Дом «Вільямс», 2005. – 608 с.
13. Основні причини збитковості підприємств та організацій житлово-комунального господарства у 2000–2003 рр. Аудиторський звіт. – К., 2004. – 59 с.
14. Статистичний збірник «Регіони України». – К., – 2005. – Ч. I. – 508 с.
15. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. Осауленка О. – К.: Техніка, 2005. – 694 с.
16. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. – М.: ИНФРА, 2000. – 312 с.
17. www.glavred.info.
18. <http://www.minjkg.gov.ua>

Демуш О.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ

Розглянуті аспекти державної політики соціального захисту інвалідів. Запропоновано шляхи підвищення рівня зайнятості інвалідів.

Соціально-економічна ситуація, що склалася нині в Україні, потребує нових підходів до державного регулювання і реалізації програм професійної реабілітації інвалідів. Наша держава, приєднавшись до Європейської Соціальної хартії, послідовно прагне забезпечувати громадянам з інвалідністю рівноправну участь у суспільному житті.

В Україні державна політика соціального захисту інвалідів базована на нормах міжнародного і національного законодавства. Зокрема, це Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», Конвенція про професійну реабілітацію і зайнятість інвалідів, Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/96) [3, 6].

Дослідженням стану і проблем соціальної та трудової реабілітації інвалідів займаються вчені М. Авраменко, С. Богданов, В. Пасічник, С. Цапурін, А. Шевцов, В. Штенгелов та інші [7].

Однак питання пошуку соціально-економічних важелів активізації трудової реабілітації осіб із обмеженими фізичними можливостями в умо-

вах побудови соціальноорієнтованої економіки не втратили актуальності дотепер.

На жаль, поки що в Україні проблемам трудової реабілітації осіб із особливими потребами не приділяють достатньої уваги. Незважаючи на низку законодавчих актів і багато соціально орієнтованих заходів, реалізувати свої професійні здібності інвалідам часто стає неможливо.

У Тернопільській області проживають 53136 інвалідів різних категорій (табл. 1). Щороку проводять обстеження матеріально-побутових умов проживання малозахищених верств населення. Матеріали обстеження узагальнюють та подають у райдержадміністрації, міську раду, підприємства, установи, організації для посиленої допомоги згаданій категорії громадян. Протягом 2007 р. 12665 одиноких непрацездатних громадян отримали грошову допомогу на суму 1170,0 тис. грн., натуральну допомогу одержали 26210 осіб – на суму 1197,0 тис. грн.

Таблиця 1

**Кількість осіб із обмеженими фізичними можливостями
в Тернопільській області у 2007 р. [4]**

№ п/п	Назва району	Учасників війни	Учасників бойових дій	Інвалідів війни	Членів сім'ї загиблого
1	Бережанський	4475	319	89	121
2	Борщівський	6086	394	197	298
3	Бучацький	4908	596	123	196
4	Гусятинський	5629	380	136	403
5	Заліщицький	4060	279	268	373
6	Збаразький	4527	340	254	449
7	Зборівський	4948	302	137	186
8	Козівський	4016	211	59	136
9	Кременецький	3940	324	394	554
10	Лановецький	2319	197	158	389
11	Монастириський	3531	150	84	117
12	Підволочиський	4012	244	179	311
13	Підгаєцький	2356	112	25	74
14	Теребовлянський	6120	465	207	372
15	Тернопільський	4733	285	132	226
16	Чортківський	6657	673	239	504
17	Шумський	2858	190	133	151
18	м. Тернопіль	5932	1391	795	753
	Разом	81107	6852	3609	5613

При управліннях праці та соціальної політики області функціонують 4 центри ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, зокрема в містах Зборові, Шумську та Чорткові, смт Козові. При Бучацькому територіальному центрі соціального обслуговування пенсіонерів, одиноких непрацездатних громадян відкрито в с. Золотий Потік відділення ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів. У 2007 р. 110 таких дітей пройшли реабілітацію при ідентичних центрах [4, 39].

Соціальна інтеграція інвалідів у нашій країні передбачає не лише систему соціальної підтримки з боку держави, а передусім – створення умов для легальної зайнятості з гідною оплатою, можливості отримання безплатних послуг при пошуку роботи, допомоги з безробіття.

Інвалідам, які зареєструвалися в державній службі зайнятості як шукачі роботи, з березня 2006 р. надають статус безробітного. А з січня 2007 р. вони отримали право на матеріальну допомогу з безробіття.

Головними чинниками, що стримують зайнятість осіб з обмеженими фізичними можливостями, фахівці називають:

- ✓ нижчі, порівняно зі здоровими людьми, освітній та професійний рівні;
- ✓ недостатню якість медичної допомоги, особливо у сільській місцевості;
- ✓ недостатня кількість спеціальних робочих місць;
- ✓ відсутність гнучких форм організації праці та механізму зацікавлення роботодавців у працевлаштуванні інвалідів.

На їх подолання спрямовано проект Державної програми розвитку системи реабілітації і трудової зайнятості осіб із обмеженими фізичними можливостями та психічними захворюваннями на 2007–2011 рр., що розробило Міністерство праці та соціальної політики.

Очікують, що через 5 років після її впровадження до професійної та суспільної діяльності повернеться понад 170 тис. громадян із особливими потребами.

Сьогодні Державна служба зайнятості розгорнула комплексну інформаційно-роз'яснювальну роботу для сприяння в адаптації на ринку праці людей із обмеженими фізичними можливостями.

В усіх центрах зайнятості для них є спеціальні куточки, де розміщено нормативні документи, інформацію про можливість отримання професії, актуальні вакансії тощо. Працюють 600 Інтернет-куточків із вільним доступом до веб-сайтів із пошуку роботи, у т. ч. до порталу Державної служби зайнятості, де сформована загальнодержавна база вакансій.

Підвищенню мотивації роботодавців до прийому на роботу осіб із інвалідністю сприятимуть укладені в усіх регіонах чотирьохсторонні уго-

ди між Фондом соціального захисту інвалідів, органами праці та соціального захисту населення, реабілітаційними центрами і центрами зайнятості.

Одним із державних органів, покликаних здійснювати соціальний захист людей із особливими потребами, є Фонд соціального захисту інвалідів. Фонд здійснює контроль за виконанням на підприємствах, в установах та організаціях, у т. ч. на підприємствах і в громадських організаціях інвалідів, з боку фізичних осіб, які використовують найману працю, законодавчо встановленого нормативу робочих місць для працевлаштування інвалідів.

У 2006 р. за кошти Фонду соціального захисту інвалідів було створено 1276 робочих місць, у 2007 р. – 2435 робочих місць. Завдяки адміністративно-господарським санкціям у 2006–2009 рр. заплановано створити 10 тис. робочих місць для людей із особливими потребами. Стійку тенденцію до зростання прогнозують і надалі, бо щороку зростає чисельність суб'єктів господарювання, які звітують про зайнятість та працевлаштування людей із вадами здоров'я [2, 13].

Якщо оцінювати розподіл зайнятих інвалідів за видами промислової діяльності, то найбільше їх працює в обробній промисловості, зокрема машинобудуванні. Пріоритетність видів діяльності, де можливе працевлаштування інвалідів, зберігається за рахунок працевлаштування жінок III групи у фінансовій сфері, в державному управлінні, охороні здоров'я та соціальній допомозі. Позитивно можна оцінити зменшення питомої ваги жінок, зайнятих у промисловості, будівництві – як таких, що є здебільшого шкідливими для здоров'я.

При вирішенні питання працевлаштування інваліда необхідно брати до уваги насамперед стан його здоров'я, тобто керуватись індивідуальною програмою реабілітації. Є й інші чинники – побажання та можливості самої людини. Також важливий фактор створення робочих місць для людей із обмеженими можливостями – відповідність інтересам держави. Відтак, окрім вирішення питання працевлаштування, буде ще й певний позитивний економічний ефект.

Трудовій реабілітації інвалідів перешкоджає застосування переважно адміністративних методів стимулювання роботодавців до створення робочих місць для інвалідів на звичайних (не інвалідних) підприємствах. Як відомо, Законом України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» передбачено встановлення нормативу робочих місць для працевлаштування інвалідів – 4% від загальної чисельності штатних працівників підприємства будь-якої форми власності (при чисельності 15–25 осіб на одне робоче місце). Цим самим законом передбачено обов'язкові штрафні санкції для підприємств, які не виконали норматив працевлаштування інвалідів. На практиці, більшості роботодавців виявляється вигідні-

ше сплатити штраф, аніж витратити кошти на організацію робочих місць для інвалідів. На нашу думку, для роботодавців було б доцільно застосувати економічні стимули, наприклад, надання позик для організації спеціалізованих робочих місць інвалідам, звільнення від місцевих податків і зборів тощо [1].

Фонд соціального захисту інвалідів постійно відстежує й вивчає різноманітні позитивні тенденції з метою ймовірного їх використання при вирішенні питання працевлаштування інвалідів. Одним із напрямків працевлаштування людей із важкими фізичними вадами здоров'я може стати розвиток і поширення надомної форми праці. В світі відомі 180 видів робіт, які люди з особливими потребами можуть виконувати вдома. Сьогодні Фонд соціального захисту інвалідів ініціював створення при місцевих органах влади постійно діючих груп із розроблення програми заходів щодо запровадження у Луганській, Київській областях та місті Києві пілотного проекту створення соціального підприємства з працевлаштування інвалідів за місцем їх проживання.

Гострою залишається проблема працевлаштування інвалідів на селі, де слабо розвинута виробнича інфраструктура чи її взагалі нема. Суттєво поліпшити стан працевлаштування інвалідів можуть подальший розвиток і вдосконалення їхньої підприємницької діяльності. Найреальнішим для працевлаштування інвалідів на селі є організація індивідуальної трудової діяльності – перукаря, радіотелемеханіка, електромонтера, швачки. Тому, на нашу думку, доцільно створювати в регіональних центрах зайнятості спеціальні структурні підрозділи (відділи), які б реєстрували осіб із обмеженими можливостями, котрі бажають працювати, здійснювали пошук відповідної роботи для них, організовували перепідготовку та підвищення кваліфікації інвалідів, допомагали в отриманні кредиту для відкриття власної справи.

Людина з інвалідністю може мати підприємницьку ідею, однак через обмежені фізичні можливості не завжди спроможна реалізувати її. За таких умов, у процесі підготовки інваліда до підприємницької діяльності, слід чітко розмежовувати загальні та специфічні особливості професій і робіт, які можуть бути здійснені в процесі підприємницької діяльності. Зокрема, слід чітко враховувати: особливості трудової діяльності, умови праці; вимоги професії до людини (знання, якими має володіти працівник, необхідні трудові навички, необхідні й бажані психологічні якості); медичні протипоказання.

Удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення індивідуальної трудової діяльності осіб із особливими потребами, зокрема спрощення порядку реєстрації малих підприємств для інвалідів, забезпе-

чення замовлення на виготовлення продукції також сприятиме залученню інвалідів до організації власної справи.

Державною допомогою в цій сфері могли б стати проведення семінарів-тренінгів, звільнення від податків або пільги при оподаткуванні, створення бізнес-центрів, які б сприяли людям з особливими потребами у започаткуванні та становленні власної справи. Для фінансової підтримки інвалідів-підприємців можна запровадити практику надання їм із боку фонду соціального захисту інвалідів безпроцентних позик.

На жаль, нині досить проблематичне працевлаштування молоді. Отриманий диплом не виконує ролі заповітної перепустки у світ професійної реалізації і матеріальної забезпеченості. Як правило, вакансії, котрі роботодавці пропонують для людей із інвалідністю, не потребують спеціальної кваліфікації. Така робота хоч і потрібна, однак не є привабливою, перспективною для молодих інвалідів, які прагнуть успіху в розбудові не тільки власного життя, а й усього суспільства.

Тому необхідно вдосконалити нормативно-правову базу щодо працевлаштування інвалідів, змінити систему професійної підготовки та орієнтації молоді. Спочатку слід отримати замовлення від роботодавця на певних спеціалістів під гарантії їх працевлаштування, а потім проводити їх професійну підготовку через спеціалізовані установи (центри реабілітації, школи-інтернати, центри зайнятості).

Підвищенню рівня зайнятості інвалідів сприятимуть механізми стимулювання роботодавців. Зокрема матеріальне стимулювання (дотації) роботодавців, які наймають інвалідів понад мінімальну квоту; дотації з метою компенсації зарплати працівників-інвалідів із диференціацією її розміру залежно від тяжкості їхніх фізичних вад, а також надання дотацій та субсидій на облаштування і технічне обслуговування робочих місць для інвалідів, податкові пільги при сплаті внесків на соціальне страхування підприємствам усіх форм власності, де працюють інваліди.

У підсумку такі соціально-економічні важелі, як надання пільг із оподаткування індивідуальної трудової діяльності осіб із обмеженими можливостями, забезпечення замовлення на виготовлення їх продукції, вдосконалення механізму стимулювання роботодавців зі створення робочих місць для інвалідів сприятимуть їх соціально-трудова реабілітації.

Для реалізації людського потенціалу інвалідів, їх трудової та соціальної реабілітації потрібно: визначити позитивні напрями ефективного регулювання професійної реабілітації осіб із обмеженими можливостями; створити цілісну системи моніторингу процесів у сфері зайнятості інвалідів, що дасть змогу відстежувати тенденції розвитку всіх складових процесу працевлаштування і зайнятості інвалідів, а також чинників, які їх

обумовлюють. Доцільно запровадити загальнодержавний банк даних робочих місць для інвалідів за професійно-кваліфікаційними ознаками.

Особливу увагу слід звернути на активізацію діяльності Державної служби зайнятості та системи недержавних закладів сприяння працевлаштуванню інвалідів, а також посилити мотиваційні важелі для роботодавців і робітників служб зайнятості щодо активнішого працевлаштування інвалідів.

The aspects of public policy of social defence of invalids are examined in the article. An author is offer the ways of increase of level of employment of invalids.

Література

1. Боднарчук К. Напрямки удосконалення нормативно-правової бази для забезпечення зайнятості інвалідів // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 69–73.
2. Скібінський Е. Нові обрії працевлаштування інвалідів // Соціальний захист. – 2006. – № 11. – С. 13–14.
3. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 22 с.
4. Інформаційно-аналітичний бюлетень за підсумками роботи організацій і установ системи праці та соціальної політики Тернопільської області за I півріччя 2007 р. – Тернопіль, 2007. – 80 с.
5. Кобець В. Трудова реабілітація інвалідів: потрібні увага та розуміння // охорона праці. – 2003. – № 4. – С. 44–46.
6. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/96. – К.: ВГСПО «НАІ України», 2003. – 40 с.
7. Шевцов А. Г. Сучасна державна соціальна політика щодо громадян з інвалідністю // Наше гасло. – 2004. – № 1–3. – С. 141–143.

Дзяди́кевич Ю.

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЖАРОСТІЙКОСТІ ВИРОБІВ ІЗ ТУГОПЛАВКИХ МЕТАЛІВ ВІД ВИСОКОТЕМПЕРАТУРНОГО ОКИСЛЕННЯ

Проаналізовано основні напрямки підвищення жаростійкості тугоплавких матеріалів. Досліджено комплексний підхід до розв'язання проблеми захисту тугоплавких матеріалів від окислення. Показано, що дифузійно-шлікерна композиція ефективно підвищує жаростійкість виробів із тугоплавких матеріалів.

Тугоплавкі метали і сплави на їх основі мають унікальний комплекс фізико-механічних і хімічних властивостей, що забезпечило їм широке застосування в різних галузях промисловості. Однак сучасний розвиток техніки характерний тим, що неухильно підвищуються робочі температури, знакозмінні навантаження, і виробни експлуатують в умовах впливу агресивних середовищ. У зв'язку з цим застосовувані у високотемпературній техніці матеріали мають відповідати дедалі вищим вимогам.

Цю складну проблему розв'язують різними шляхами. Одним із напрямків є легування тугоплавких металів [1, 2]. Використовують поверхневе й об'ємне легування. Розроблено низку сплавів на основі тугоплавких металів, легованих багатьма елементами, що дає змогу значно підвищити ресурс роботи виробів. Однак глибоке легування, що запобігає виникненню значної кількості Me_xO_y в оксидному шарі, призводить до зменшення міцності сплавів.

Для захисту від окислення конструкцій із тугоплавких металів широко застосовують окалиностійкі покриття [3], що відрізняються простотою та зручністю технологічного оформлення, можливістю нанесення їх на різні поверхні деталей. Шляхом підбору компонентів можна значно підвищити жаростійкість захисного шару.

Жаростійкість елементів конструкцій із тугоплавких металів збільшують, застосовуючи металопокриття [4]. Для цього використовують різні методи, що забезпечують формування одно- і двошарових металевих покриттів, котрі містять олово, хром, алюміній, цинк, титан [5–7]. Захисний ефект спостерігається при температурах експлуатації до 1100 °С. Подальше підвищення температури призводить до зростання інтенсивності дифузійних процесів на межі покриття–тугоплавкий метал, унаслідок чого ресурс роботи покриття різко зменшується.

Нині найпоширенішим типом захисних високотемпературних покриттів для виробів із молібденових сплавів, які працюють в окислювальних середовищах, є силіцидні покриття, що здатні формувати на поверхні самозаліковуючу окисидну плівку [8]. Із всіх силіцидів найефективніший – дисиліцид молібдену [9]. Вивчення ізотерм окислення молібденового сплаву зі захисним покриттям показало, що силіцидне покриття товщиною шару 100 мкм ефективно захищає сплав від високотемпературної корозії до 1400 °С протягом 20 год. [10]. Невисокий ресурс роботи покриття можна пояснити тим, що в інтервалі температур 1200–1300 °С відбувається його руйнування саме в місці виходу тріщини на поверхню. Підвищити самозаліковуючу здатність покриття можна шляхом створення під час його окислення двофазової системи, в якій скелет із MoSi_2 був би заповнений більш легкоплавкою оксидною фазою, котра при температурі 1300 °С розплавлялася б і переходила у в'язко-текучий стан, заліковуючи дефекти, що утворюються. Як легуючі добавки були вибрані марганець і бор [11]. Легування дає змогу зберегти самозаліковуючу здатність покриття і тим підвищити його жаростійкість навіть за великорозмірних дефектів. Уведення бору в покриття збільшує його оптимальну товщину порівняно з нелегованим, і це сприяє підвищенню захисного ресурсу [12]. Водночас поліпшується пластичність легованого силіцидного шару, що забезпечує високу його стійкість в умовах термоциклювання.

Жаростійкість і термостійкість силіцидного покриття на молібдені значно підвищуються, якщо шар MoSi_2 легувати оловом, алюмінієм, хромом, титаном, германієм, берилієм і залізом [13–16]. Висока жаростійкість покриттів у діапазоні температур 1300–1450 °С зумовлена утворенням суцільної склоподібної плівки диоксиду кремнію, яка при вмісті невеликої кількості легуючих елементів більш легкоплавка, ніж нелегована, має велику текучість, здатна заліковувати дефекти, що утворюються, та полегшує релаксацію термічних напруг під час різкої зміни температури виробу.

Із підвищенням температури експлуатації силіцидного покриття чинник дифузійного розчинення дисиліциду молібдену в металевій основі є домінуючим. Наприклад, шар MoSi_2 товщиною 100 мкм при 1500 °С повністю переходить у слабозахисний нижчий силіцид Mo_5Si_3 за 50–60 год. [17]. Використання товстіших покривів не дає бажаних результатів, оскільки зі збільшенням товщини в захисному шарі ростуть тріщини, що приводить до зменшення терміну служби покриття. Значно загальмувати небажані дифузійні процеси, що відбуваються на межі покриття основи, можна, створюючи бар'єрні шари [18,19]. Відомо [20], що межа фаз є бар'єром для дифундуючих атомів, і в багатошарових покриттях швидкість дифузії нижча, ніж в одношарових. Окрім того, швидкість дифузії тим менша, чим щільніше упакована структура і чим вища енергія зв'язку

між атомами. Отже, карбіди та бориди металів IV і Va груп можуть слугувати бар'єром для дифузії атомів кремнію.

Найефективнішої стабілізації оксидної плівки і гальмування дифузійного розчинення вищого силіциду молібдену в основі досягають при двостадійному боросиліціюванні молібдену [18, 19]. Боридний підшар на порядок понижує швидкість дифузійного перетворення $\text{MoSi}_2 \rightarrow \text{Mo}_5\text{Si}_3$, збільшуючи таким чином термін служби покриття. Гальмування дифузії спостерігається в таких випадках, коли дифундуючий елемент утворює багатокомпонентні фази, що приводить до пониження його хімічного потенціалу. Це реалізується у боросиліцидному покритті на молібдені з утворенням потрібної фази $\text{Mo}_5(\text{Si},\text{B})_3$, що різко гальмує дифузію кремнію в металеву основу [21–23]. Формування силікобориду молібдену дає змогу підвищити термін служби покриття в статичних умовах експлуатації до 1000 год. при 1500 °C, тобто на порядок більше порівняно зі звичайним силіціюванням [4,17].

При окисленні боросиліційованого молібдену в інтервалі температур 1700–1750 °C суттєву роль відіграє процес випаровування кремнію з поверхні у вигляді монооксиду, який знижує ефективність захисної дії покриття, оскільки зменшується товщина оксидної плівки [24]. Понизити швидкість випаровування кремнію можна, легуючи силіцидний шар покриття елементами, оксиди яких мають низьку пружність пари і високу термічну стабільність. Такими елементами можуть бути метали IVa групи.

Для збільшення відносної долі масопереносу легуючого металу та пониження термодинамічної активності кремнію використовували насичуюче середовище, що містить вищі силіциди металів IVa групи, а також WSi_2 і MoSi_2 . Речовиною, яка містила бор, були бориди металів цієї ж групи і бориди молібдену [25]. Легування шару вищого силіцида металами, що утворюють тугоплавкі оксиди, зменшує швидкість випаровування кремнію у вигляді SiO і забезпечує покриттю високу жаростійкість при температурах до 1950 °C [26].

Однак необхідно мати на увазі, що при температурах вище 2000°C швидкість дифузії кисню в тугоплавних оксидах дуже велика. У зв'язку з тим необхідно вишукувати складні фази з високою температурою плавлення та низькою дифузійною рухливістю компонентів.

Розробляючи жаростійкі покриття для захисту тугоплавких металів від окислення, багато хто з дослідників керуються тим, що на покриття однорідного складу і певної товщини покладають виконання одночасно різних функцій. Як показує практика експлуатації захисних покриттів, досягнути цього неможливо, і такий підхід гальмує розв'язання проблеми підвищення жаростійкості тугоплавких металів шляхом застосування високотемпературних покриттів.

Перспективним напрямом захисту виробів із тугоплавких металів від окислення є створення з допомогою газофазного, порошкового та лікерного методів композиції, що складається з кількох шарів, і кожний шар виконує тільки визначену функцію: зовнішній (шлікерний) – забезпечує жаростійкість дифузійній композиції, завдяки утворенню оксидної плівки з високою температурою плавлення, густиною та щільністю; бар'єрний – перешкоджає взаємодії окалиностійкої складової дифузійної частини покриття з основою; дифузійний – сприяє релаксації напруг у покритті при багаторазовій зміні температурного режиму, забезпечує плавну зміну КТР між основою і покриттям, а також поліпшує адгезію між дифузійною і нашарованою частинами покриття [27]. Така композиція відповідає вимогам до високотемпературного покриття, а саме:

1) матеріал покриття має бути сумісним із матеріалом основи в межах робочих температур і протягом усього ресурсу роботи;

2) жаростійке покриття має виконувати роль дифузійного бар'єру, який перешкоджає би переміщенню атомів основи на межу з окислюючим середовищем, або в процесі експлуатації має утворювати складні сполуки з аналогічною функцією;

3) значення КТР покриття та основи або дифузійних шарів, що утворюють композицію, мають бути близькими, оскільки їх велика різниця в умовах різкої зміни температурного режиму призводить до руйнування покриття;

4) у процесі формування покриття або під час його експлуатації на поверхні захисного шару має утворюватись оксидна плівка з високою температурою плавлення, великим температурним проміжком межових значень в'язкості й великою густиною та щільністю;

5) захисна оксидна плівка не повинна утворювати легкоплавких і летких сполук із елементами, що є в покритті й газовому середовищі, а зустрічна дифузія атомів (іонів) основи і кисню має бути мінімальною;

6) покриття має бути здатним до самозаліковування, а також бути нечутливим до невеликих пошкоджень із метою запобігання руйнуванню і катастрофічному окисленню матеріалу основи;

7) високотемпературне покриття має відрізнятися високою термостійкістю і ресурсом роботи;

8) процес отримання покриття має бути простим, доступним і передбачати можливість нанесення захисного шару на окремі елементи виробу або на випадково пошкоджені при використанні, а також повторне його формування на раніше експлуатованих виробах.

Покриття, що відповідає окресленим вимогам, матиме високу жаростійкість і здатність захищати різні вироби з тугоплавких металів від високотемпературної газової корозії.

Практика експлуатації захисних покриттів у галузі високих температур свідчить про те, що однією з причин їх передчасного руйнування є переміщення елементів проникнення з основи в покриття, внаслідок чого змінюється його склад та погіршуються захисні властивості (порушення суцільності захисної оксидної плівки). Відомі різні засоби виведення шкідливих домішок із тугоплавких металів, однак найперспективнішим є, на нашу думку, обробка, за якою метали нагрівають у замкнутому просторі, а гази поглинають хімічно активні речовини – геттери.

Дифузійне очищення забезпечує виведення з металевої основи (Mo, W) до 30% елементів проникнення, внаслідок чого коефіцієнт пластичності листового прокату збільшується в 3–4 рази порівняно з необробленим [28]. Окрім того, така обробка сприяє формуванню дифузійних покриттів із дрібнозернистою структурою, а також підвищує швидкість зростання боридних і силіцидних шарів.

Відомо [22], що ресурс роботи боросиліцидного покриття залежить від високотемпературної стабільності боридних фаз, які сповільнюють процес перетворення силіцидних фаз MSi_2 в M_5Si_3 , а також від товщини силіцидного шару, лімітуючого формування захисної плівки. Установлено [29], що покриття, отримане за участю потрійних боридних силіцидних фаз, сприяє підвищенню його термостабільності та опору окисленню.

Підвищити термін служби покриття можна шляхом нанесення на його поверхню силіцид-окисної композиції, компоненти якої мають високу температуру плавлення, не утворюють легкоплавких та легких сполук як із елементами, що є в окислювальному середовищі, так і в дифузійному покритті, а також у них мінімальна зустрічна дифузія атомів (іонів) металу та неметалу [30].

Цим вимогам найповніше відповідають оксиди цирконію, гафнію, ітрію, алюмінію та ін. [31–33]. У зв'язку з тим для розроблення високотемпературної композиції як наповнювач використовували оксидну цирконієво-ітрієву кераміку ЦИС-2, що містить (мас. %): 72–78 (ZrO_2+tHfO_2) і 28–22 Y_2O_3 [34]. Основою слугував дисиліцид молібдену, котрий забезпечує надійне закріплення композиції на поверхні спеченого силіцидного шару. Установлено, що найякісніше нашароване покриття формується при товщині шлікерного шару не більше 250 мкм. Металографічний аналіз покритих зразків показав, що сформоване покриття на тугоплавких металах складається з дифузійної зони та шлікерної частини, і є композицією на основі дисиліциду молібдену, який армований тугоплавкими оксидами. Після високотемпературного обпалювання (1873К) на поверхні багатощарового покриття утворюється захисна плівка, що містить, окрім силіцидів молібдену, оксиди ZrO_2 , HfO_2 , Y_2O_3 та ін.

Дослідження впливу температури та тривалості експозиції на процес окислення багат шарової композиції, яке було виконане відповідно до методики [35], дало змогу побудувати параметричну діаграму жаростійкості покриття на тугоплавких металах і оцінити дійсну швидкість окислення матеріалу композиції, що була визначена за величинами відносних втрат її маси (табл. 1). Окрім цього, це дало змогу розрахувати допустиму температуру експлуатації покриття при його ресурсі роботи (5000 год.) а також максимально допустиме перегрівання матеріалу композиції (табл. 2). Найменш чутливе до перегрівання покриття на танталі та вольфрамі, а найбільш – на ніобії і молібдені. Це свідчить про те, що за достатньо великого ресурсу роботи покриття (5000 год.) багат шарова композиція малосприйнятлива до підвищення температури експлуатації щодо номінальної. Одержані результати (табл. 2) дають змогу зробити висновок, що номінальну температуру роботи покриття на тугоплавких металах можна підвищити на 100–150 К.

Таблиця 1

**Параметри процесу окислення багат шарових покриттів
на Nb, Ta, Mo, W у діапазоні температур
1573–1773 і 1773–1973 К відповідно**

Осно- ва	T _{випр} , К	τ, год		q, г/см ²				E _a , кДж/ моль
		τ ₁	τ ₂	q ₁	q ₂	q _{1min}	q _{2max}	
Nb	1673	10	100	1.9x10 ⁻⁶	2.0x10 ⁻⁵	7.6x10 ⁻⁷	9.5x10 ⁻⁵	1158.1
Ta	1673	10	100	1.8x10 ⁻⁶	1.9x10 ⁻⁵	7.0x10 ⁻⁷	9.6x10 ⁻⁵	1193.2
Mo	1873	10	500	3.0x10 ⁻⁵	3.7x10 ⁻⁴	9.0x10 ⁻⁶	2.1x10 ⁻³	1599.3
W	1893	10	500	8.1x10 ⁻⁵	3.0x10 ⁻⁴	8.5 x10 ⁻⁶	2.2x10 ⁻³	1657.9

Примітка. T_{випр} – температура випробувань; τ₁, τ₂ – тривалість початкового окислення та ресурсу роботи покриття; q₁, q₂ – питома втрата маси покриття після окислення протягом 500 і 1000 год відповідно; q_{1min}, q_{2max} – після окислення протягом 500 год. при мінімальних і максимальних температурах випробувань; E_a – енергія активації процесу окислення.

Таблиця 2

**Показники жаростійкості багат шарового покриття
на тугоплавких металах**

Основа	τ ₂ , год	q, г/см ²	T _{доп.} , К	ΔT _{max} , К
Ніобій	5000	4.0 ? 10 ⁻³	1785	112
Тантал	5000	8.0 ? 10 ⁻⁴	1794	121
Молібден	5000	7.0 ? 10 ⁻²	1978	105
Вольфрам	5000	9.5 ? 10 ⁻³	2020	147

Примітка. τ₂ – допустимий ресурс роботи покриття; q – втрата маси; T_{доп.} – гранично допустима температура експлуатації; ΔT_{max} – максимально допустиме перегрівання композиції.

Порівняння параметрів жаростійкості багат шарового та комбінованого силіцидного покриття [4] показало, що робоча температура виробів із багат шаровою композицією на 473–575 К вища. Крім цього, ресурс роботи багат шарового покриття становить 5000 год., що в 15 разів більше порівняно з комбінованими силіцидними покриттями.

Отже, для захисту виробів із ніобію, танталу, молибдену та вольфраму від окислення внаслідок високих температур рекомендуємо багат шарове покриття, що має високий ресурс роботи та мале сприйняття до перегрівання.

1. Перед нанесенням покриття молибден і вольфрам очищають від шкідливих домішок, а потім їх насичують ніобієм, а ніобій і тантал молибденують.

2. Далі вироби насичують послідовно бором і кремнієм із подальшим формуванням на боросиліційованій поверхні шлікерного силіцид-оксидного шару, котрий захищає металеву основу від окислення протягом 600–5000 год. у діапазоні температур 1573–1973К.

The paper is devoted to the problem of refractory metals protection from high-temperature oxidation by means of applying coatings of various types. A diffusion-slurry composition has been shown to increase heat-proofness of refractory metals items.

Література

1. Тугоплавкие металлы и сплавы / Под ред. Г. С. Бурханова, Ю. В. Ефимова. – М.: Металлургия, 1986. – 352 с.
2. Ниобий и тантал // Зеликман А. В., Коршунов Б. Г., Елютин А. В., Захаров А. М. – М.: Металлургия, 1990. – 296 с.
3. Дзядыкевич Ю. В. Защитные покрытия на ниобии, тантале, молибдене и вольфраме для повышения стойкости к высокотемпературному окислению // Порошковая металлургия, 1992. – № 4. – С. 37–42.
4. Бялобжеский А. В., Цирлин М. С., Красилов Б. И. Высокотемпературная коррозия и защита сверхтугоплавких металлов. – М.: Атомиздат, 1977. – 224 с.
5. Заявка 60-194086 Япония. Молибденовые тигли с защитным покрытием / И. Тихару. – Оpubл. 02. 10. 1985.
6. Pat. 3489535 USA. Coatings for refractory metal base alloys / N. Bornstein, L. Friedrich, E. Hirakis. – Publ. 13. 01. 1970.
7. Пат. № 3666 Україна. Спосіб дифузійної металізації виробів із тугоплавких металів і їх сплавів / Ю. В. Дзядыкевич. – Бюл. № 12. Оpubл. 15. 12. 2004.
8. Борисенко А. И. Защита молибдена от высокотемпературной газовой коррозии. – М.-Л.: Наука. 1960. – 86 с.
9. Механизм защитного действия силицидных покрытий на молибдене / Е. В. Сивакова, А. С. Строев, Н. Ф. Лашко и др. // Высокотемпературные покрытия. – М.-Л.: Наука, 1967. – С. 116–120.
10. Цирлин М. С., Васильев А. Н., Бялобжеский А. В. Жаростойкость силицидного покрытия на сплаве Mo-47 % Re // Защита металлов. – 1979. – № 5. – С. 602–605.

11. Бялобжеский А. В., Красилов Б. И., Цирлин М. С. Модифицированные диффузионные силицидные покрытия для защиты молибдена от окисления // Защитные покрытия на металлах. – К.: Наук. думка, 1973. – Вып. 7. – С. 90–93.
12. Красилов Б. И., Бялобжеский А. В., Цирлин М. С. Формирование и высокотемпературное окисление покрытия типа Mo-Si-B // Защитные покрытия на металлах. – К.: Наук. думка, 1975. – Вып. 9. – С. 130–133.
13. Борисов В. Г., Щербаков Э. Д., Крумина Н. К. Диффузионные Si-Cr-Fe-покрытия на молибдене // Metallurgiya. – Минск: Наука и техника, 1976. – Вып. 8. – С. 53–55.
14. Терентьева В. С., Васильева Е. В., Учасье Ю. Э. Исследование закономерностей формирования и высокотемпературного окисления покрытия системы Si-Ti-Mo // Защитные покрытия на металлах. – К.: Наук. думка, 1977. – Вып. 11. – С. 41–45.
15. Schlichting J. Einfluß von Germanium auf das Oxidationsverhalten von Molybdendisilicid // Planseeber. Pulvermet. – 1979. – № 3. – S. 148–153.
16. Влияние добавок железа и бериллия на жаростойкость силицидных покрытий на молибденовом сплаве ЦВМ-30 / А. А. Зайцев, Н. М. Федорчук, Э. М. Лазарев, Н. А. Коротков // Изв. АН СРСР. Металлы. – 1985. – № 5. – С. 159–163.
17. Бялобжеский А. В., Цирлин М. С. Принципы защиты тугоплавких металлов от высокотемпературного окисления // Защитные покрытия. – Л.: Наука, 1979. – С. 3–8.
18. А. с. 611464 СССР. Способ защиты молибдена и его сплавов от окисления / М. С. Цирлин, М. К. Воротникова, А. В. Бялобжеский // Открытия. Изобретения. – 1978. – № 47. – С. 224.
19. Применение боридных покрытий в качестве диффузионных барьеров для тугоплавких металлов / А. Л. Бурыкина, Ю. В. Дзядыкевич, А. П. Эпик, Л. А. Сосновский // Неорганические и органосиликатные покрытия. – Л.: Наука, 1975. – С. 195–203.
20. Борисова А. Л. Совместимость тугоплавких соединений с металлами и графитом. – К.: Наукова думка, 1985. – 247 с.
21. А. с. 443118 СССР. Способ Химико-термической обработки молибдена и сплавов на его основе / Б. И. Красилов, А. В. Бялобжеский, М. С. Цирлин // Открытия. Изобретения. – 1974. – № 34. – С. 78.
22. Дзядыкевич Ю. В. Стабильность боросилицидных покрытий на тугоплавких металлах при высоких температурах // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1976. – № 12. – С. 2172–2176.
23. Дзядыкевич Ю. В. Структурообразование при высокотемпературном окислении боросилицидного покрытия // Физика и химия обраб. материалов. – 1984. – № 5. – С. 61–64.
24. Цирлин М. С., Красовский А. И. Защита ниобия и молибдена от высокотемпературного окисления // Высокотемпературная защита материалов. – Л.: Наука, 1981. – С. 79–82.
25. А. с. 722367 СССР. Состав для боросилицирования молибдена и его сплавов / М. С. Цирлин, Л. И. Захарова // Открытия. Изобретения. – 1981. – № 10. – С. 296.
26. Цирлин М. С., Захарова Л. И., Касаткин А. В. Влияние состава насыщающей среды на кинетику роста и свойства диффузионного силицидного покрытия на молибдене // Антикоррозионные покрытия. – Л.: Наука, 1983. – С. 160–164.
27. Дзядыкевич Ю. В. Повышение жаростойкости тугоплавких металлов // Неорган. материалы. – 1994. – Т. 30. – № 11. – С. 1405–1408.
28. Пат. 14792А України. Спосіб ДЮГРОС рафінування тугоплавких металів і сплавів / Дзядыкевич Ю. В., Сміян О. Д., Горбатюк Р. М. Діє з 18. 02. 1997 р.
29. Дзядыкевич Ю. В., Кицкай Л. І. Захист ніобію і танталу від высокотемпературної газової корозії // Порошковая металлургия. – 1997. – № 1/2. – С. 85–93.
30. Щедров В. П., Гакман Э. Л. Жаростойкие материалы. – М.-Л.: Машиностроение, 1965. – 166 с.
31. Физико-химические свойства окислов: Справочник / Под ред. Г. В. Самсонова. – М.: Металлургия, 1978. – 472 с.

32. Лопато Л. М., Назаренко Л. В., Герасимюк Г. И., Шевченко А. В. Взаимодействие в системе $ZrO_2-Y_2O_3-Al_2O_3$ // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1990. – Т. 26. – № 4. – С. 831–838.
33. Шевченко А. В., Лопато Л. М., Герасимюк Г. И., Ткаченко В. Д. Система $HfO_2-ZrO_2-Al_2O_3$ // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1990. – Т. 26. – № 4. – С. 839–842.
34. ТУ 14-8-86-73. Изделия циркониевые (бадделеитовые) высшей огнеупорности, стабилизированные окисью иттрия. 1974.
35. Никитин В. И. Метод прогнозирования долговечности защитных покрытий // Физ.-хим. мех. материалов. – 1981. – № 3. – С. 95–99.

Дудкіна О.

СИСТЕМНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ ЗОН ТА МЕХАНІЗМІВ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

Обґрунтовано необхідність та особливості застосування системних засад, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження функціонування рекреаційної сфери. Визначено систему міждисциплінарних підходів до вивчення механізмів регулювання розвитку рекреаційних зон регіону.

Сучасний стан розвитку економіки, що характерний змінюваністю економічних процесів, зростанням соціальної напруги, посиленням техногенного й антропогенного впливу на довкілля, значною інтенсифікацією трудових та інтелектуальних затрат в умовах динамічного виробництва, об'єктивно передбачає посилення уваги всього суспільства до рекреації.

Рекреаційна діяльність як об'єкт наукового вивчення має певні особливості функціонування: своєрідну «піонерну роль» в освоєнні регіону, високу трудо-, капітало- та екологічність, комплексність (тісні взаємозв'язок і взаємозалежність із обслуговуючими і суміжними з рекреацією галузями), високу територіальну локалізованість, значний «мультиплікативний» вплив на економіку регіону, на оптимізацію структури регіональних господарських комплексів.

Окреслене дає змогу стверджувати, що дослідження рекреаційної сфери є найповнішим у контексті певних територіально-господарських систем – рекреаційних зон різних функціональних типів та ієрархічних рівнів. Останні розглядають як територіально-господарські утворення, що характерні тріадою взаємопов'язаних елементів: території (рекреаційних ресурсів природного й антропогенного походження); рекреантів, у т. ч. з виділенням місцевого населення (носіїв попиту на рекреаційні послуги); суб'єктів рекреаційного підприємництва та комплексу рекреаційної, виро-

32. Лопато Л. М., Назаренко Л. В., Герасимюк Г. И., Шевченко А. В. Взаимодействие в системе $ZrO_2-Y_2O_3-Al_2O_3$ // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1990. – Т. 26. – № 4. – С. 831–838.
33. Шевченко А. В., Лопато Л. М., Герасимюк Г. И., Ткаченко В. Д. Система $HfO_2-ZrO_2-Al_2O_3$ // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1990. – Т. 26. – № 4. – С. 839–842.
34. ТУ 14-8-86-73. Изделия циркониевые (бадделейтовые) высшей огнеупорности, стабилизированные окисью иттрия. 1974.
35. Никитин В. И. Метод прогнозирования долговечности защитных покрытий // Физ.-хим. мех. материалов. – 1981. – № 3. – С. 95–99.

Дудкіна О.

СИСТЕМНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ ЗОН ТА МЕХАНІЗМІВ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

Обґрунтовано необхідність та особливості застосування системних засад, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження функціонування рекреаційної сфери. Визначено систему міждисциплінарних підходів до вивчення механізмів регулювання розвитку рекреаційних зон регіону.

Сучасний стан розвитку економіки, що характерний змінюваністю економічних процесів, зростанням соціальної напруги, посиленням техногенного й антропогенного впливу на довкілля, значною інтенсифікацією трудових та інтелектуальних затрат в умовах динамічного виробництва, об'єктивно передбачає посилення уваги всього суспільства до рекреації.

Рекреаційна діяльність як об'єкт наукового вивчення має певні особливості функціонування: своєрідну «піонерну роль» в освоєнні регіону, високу трудо-, капітало- та екологічність, комплексність (тісні взаємозв'язок і взаємозалежність із обслуговуючими і суміжними з рекреацією галузями), високу територіальну локалізованість, значний «мультиплікативний» вплив на економіку регіону, на оптимізацію структури регіональних господарських комплексів.

Окреслене дає змогу стверджувати, що дослідження рекреаційної сфери є найповнішим у контексті певних територіально-господарських систем – рекреаційних зон різних функціональних типів та ієрархічних рівнів. Останні розглядають як територіально-господарські утворення, що характерні тріадою взаємопов'язаних елементів: території (рекреаційних ресурсів природного й антропогенного походження); рекреантів, у т. ч. з виділенням місцевого населення (носіїв попиту на рекреаційні послуги); суб'єктів рекреаційного підприємництва та комплексу рекреаційної, виро-

бничої і соціальної інфраструктури (виразників пропозиції рекреаційних послуг).

Складність і багатогранність поняття рекреації, особливостей організації та функціонування рекреаційних зон потребують визначення підходів, відповідної логіки і застосування арсеналу методів їх дослідження.

Проте, незважаючи на наявність численних розробок у галузі методології та методики дослідження рекреаційної сфери (М. Долішній, В. Євдокименко, М. Крачило, М. Паламарчук, М. Пістун, В. Поповкін, В. Руденко, Д. Стеченко, О. Шаблій та ін.), залишається ще багато проблем щодо дослідження окремих аспектів, особливостей функціонування та регулювання розвитку рекреаційних зон.

Вивчення останніх має ґрунтуватися, передусім, на застосуванні міждисциплінарних підходів. Найважливішими серед них вважаємо наступні: системний, регіонально-цілісний, геокомплексологічний, соціоекологічний, історико-логічний.

Так, системний підхід розглядають як загальний метод дослідження об'єкта як цілого, тобто сукупності елементів, що перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності. Основу системного підходу становить діалектична логіка, що дає змогу побудувати цілісну картину об'єкта дослідження. Системний підхід у дослідженні об'єкта реалізують через застосування сукупності методів, прийомів і засобів системного аналізу. Саме системний аналіз, зосереджуючись на властивостях, взаємозв'язках і взаємозалежностях елементів системи, на основі врахування впливу внутрішніх та зовнішніх факторів, дає змогу визначати протиріччя та проблеми функціонування системи, а також забезпечувати процес підготовки і прийняття управлінських рішень.

Зосереджуючись на аналізі рекреаційної зони як об'єкта дослідження, можна визначити її як складну систему з поліієрархічною розгалуженою структурою, що характерна емерджентністю, стохастичністю, комплексністю і багатоаспектністю взаємозв'язків елементів, котрі належать до неї. Таке розуміння рекреаційної зони спонукає до її розгляду як окремого феномена і як інструмента в наукових дослідженнях із проблем рекреації.

Регіональній рекреаційній зоні – об'єктові регулювання – притаманні такі системні властивості:

- ✓ соціальної спрямованості, тобто основним завданням її функціонування можна визначити забезпечення соціальної комфортності населення зони шляхом максимального задоволення рекреаційних потреб як місцевого, так і приїжджого населення;
- ✓ проблемної орієнтованості, тобто розвиток конкретної рекреаційної зони має органічно вписуватись у коло пріоритетних напрямків розвитку регіону і держави в цілому;

- ✓ поліструктурності (або компліментарності); тобто, певну рекреаційну зону розглядають, із одного боку, як сукупність підприємств різних галузей, що вирішують певне завдання (в даному випадку – надання рекреаційних послуг та їх обслуговування) і розміщені на певній території; з іншого боку – як складовий елемент ієрархічної територіальної структури вищого порядку (територіально-адміністративної області, регіону, економічного району чи держави в цілому). Згадана властивість визначає необхідність різних рівнів регулювання рекреаційних зон – від макроекономічного (національного та міждержавного) до мезорівня і до рівня саморегулювання первинних ланок рекреаційного підприємництва;
- ✓ стійкості й саморозвитку, тобто наявності об'єктивних передумов та можливостей для саморегулювання і самоорганізації як основи ефективного регулювання соціально-економічних процесів, що відбуваються в конкретній рекреаційній зоні.

Крім окресленого, слід зосередити увагу на тому, що системний підхід до дослідження передбачає, зокрема, виділення керованої та керуючої підсистеми в об'єкті, який досліджують. Так, у даному контексті керованою підсистемою є рекреаційна зона (як основа регіонального ринку рекреаційних послуг). Останню, в свою чергу, визначають як спеціальну економічну категорію, що виражає сукупність соціально-економічних відносин і процесів у сфері обміну між виробниками та споживачами регіонального рекреаційного продукту. Як керуючу підсистему розглядають сукупність суб'єктів регулювання розвитку рекреаційних зон, а саме: владних структур (на державному, регіональному і місцевому рівнях), громадських організацій та інституцій ринкової інфраструктури.

Складні й багатоаспектні взаємовідносини між керованою та керуючою підсистемами визначають необхідність дослідження напрямів та особливостей управлінського впливу на рекреаційний процес у регіоні (рекреаційній зоні), а також вивчення результатів, наслідків такого впливу. Тобто, системний підхід в дослідженні потребує методологічного обґрунтування необхідності регулювання розвитку рекреаційних зон, а також розгляду конкретних теорій державного втручання та управління соціально-економічними процесами на рівні регіону.

Такими чином, системний підхід дає змогу розглядати розвиток рекреаційних зон у регіоні як єдиний процес взаємозв'язку об'єкта, суб'єкта і засобів регулювання та управління об'єктом, тобто рекреаційною зоною.

Спорідненим до системного можна вважати регіонально-цілісний підхід, що визначив В.Поповкін. Основу згаданого підходу становить дослідження специфічних «триєдиностей»: природного середовища, матеріального середовища, яке створила людина, а також соціуму. Формою ви-

разу (існування) цих триєдиностей є регіон. Регіонально-цілісний підхід в економіці ґрунтований на визнанні того, що регіональна цілісність – «це не тільки цілісність функціонально-компонентна, структурно-галузєва, але й просторова... Це об'єктивна неподільність, нерозчленованість, триєдиність природного, синтетичного (створеного людиною) та соціального середовища; вона передбачає, що взаємозв'язки між компонентами цих середовищ всередині кожного з регіонів є більш міцними і сталими, ніж з елементами зовнішнього середовища» [6, С. 16–17].

Згаданий підхід особливо актуальний для дослідження рекреаційних зон у регіоні як специфічних економіко-територіальних формувань, певних суперсистем, функціонування яких зумовлене взаємозв'язками природи (рекреаційних ресурсів), виробництва (інфраструктурного, організаційно-економічного, управлінського забезпечення надання рекреаційних послуг) і населення (рекреантів та місцевого населення).

Поряд із системним та регіонально-цілісним підходами доцільним, на нашу думку, при вивченні розвитку рекреаційних зон у регіоні є геокомплексологічний підхід, характерні риси якого, за М. Паламарчуком – територіальність, комплексність та синтезність [5, С. 37].

У контексті дослідження рекреаційної сфери, ознака територіальності виявляється в тому, що вивчають територіальну організацію всіх складових рекреаційної зони: природо-ресурсної, інфраструктурної, працєресурсної, виробничої. У даному випадку превалює вивчення територіального розташування та взаємної територіальної сумісності елементів рекреаційної зони як економіко-територіального утворення. Тобто, територіальність геокомплексологічного підходу дає змогу характеризувати реальну і визначати перспективну раціональну територіальну впорядкованість усіх елементів (компонентів) регіональної рекреаційної зони. З іншого боку, територіальність потребує розгляду рекреаційних зон у складі економіко-територіальних систем вищого порядку.

Врахування територіальності як ознаки геокомплексологічного підходу в дослідженні розвитку рекреаційних зон передбачає застосування арсеналу методів, зокрема: теорій розташування (В. Кристаллера, А. Льюша), «полюсів зростання» та «центрів розвитку» (Ф. Перру), елементів геоінформатики, картографування тощо.

Комплексність як ознаку геокомплексологічного підходу до дослідження розвитку рекреаційних зон реалізують у взаємозв'язках і взаємобумовленості різноякісних компонентів, що складають структуру рекреаційної зони. Тобто, рекреаційна зона розглядають не як простий набір певних елементів, наприклад, підприємств рекреаційних, а також суміжних та обслуговуючих галузей, розміщених на конкретній території. У даному випадку саме комплексність досліджень дає змогу визначати рек-

реакційну зону як специфічне економіко-територіальне утворення, що стало результатом поєднання, взаємного впливу і взаємозв'язку різноманітних елементів (компонентів) рекреаційної системи, котрі об'єднують свої зусилля для максимального задоволення рекреаційних потреб на основі найраціональнішого використання всіх ресурсів території.

Поряд із окресленою ознакою комплексності в геокомплексологічному підході виділяється синтезність дослідження, тобто використання наборок, конкретних методологічних підходів та методичних прийомів різних галузей знань, які можна використати в аналізі складної і багатоаспектної рекреаційної діяльності у певній зоні.

Поряд із розглянутими системним та геокомплексологічним підходом до дослідження розвитку рекреаційних зон важливе значення має, на нашу думку, і соціоекологічний підхід. Основу останнього становлять наступні критерії:

- ✓ екологізації, тобто пошуку шляхів найдоцільнішого, раціонального використання природо-ресурсного потенціалу рекреаційної зони, які б стабілізували екологічну ситуацію і сприяли її поліпшенню;
- ✓ економізації як форми вияву економічного підходу при аналізі процесів природокористування, що покладений в основу розроблення методики оцінки природних ресурсів, встановлення засад платності за користування природними рекреаційними ресурсами, розрахунку економічного, соціального та екологічного ефекту рекреаційного природокористування;
- ✓ соціологізації, яка дає змогу враховувати специфіку функціонування рекреаційних зон на перетині різних сфер діяльності суспільства за обов'язкової умови їх соціальної спрямованості. За даним підходом рекреаційну зону розглядають як своєрідну соціоекосистему, розвиток якої ґрунтований на взаємозв'язках соціуму і природи.

Історико-логічний підхід дослідження розвитку рекреаційних зон у регіоні доцільно реалізовувати за допомогою ретроспективного, оперативного та перспективного аналізу. Результатом останнього є оцінка якісних та кількісних параметрів розвитку певної рекреаційної зони в минулому, сучасному й майбутньому, що, в свою чергу, дає змогу робити об'єктивні висновки про динаміку, фактори і тенденції розвитку та визначати можливості рекреаційної зони на перспективу. Окреслений підхід до дослідження визначає відповідну періодизацію вивчення процесів формування та функціонування рекреаційних зон. А саме, здійснюють ретроспективний (5 років і більше), оперативний (до 1 року) аналіз, а також перспективний (коротко-, середньо- та довготерміновий) прогноз перебігу рекреаційних процесів у зоні.

Крім того, історизм вивчення дає змогу визначати певні стадії формування рекреаційних зон у регіоні. Для прикладу, піонерна стадія характерна початковим освоєнням рекреаційно придатної території; стадія формування сателітних галузей передбачає розширення сфери впливу рекреації в зоні через диверсифікацію рекреаційних послуг; стадія комплексоутворення визначає завершальний етап формування рекреаційної зони шляхом залучення до регіональних рекреаційних процесів, поряд із суміжними, і обслуговуючих галузей (зокрема, виробничої, соціальної та ринкової інфраструктури).

Таким чином, застосування розглянутих підходів дослідження сприяє теоретико-методичному обґрунтуванню організації та регулювання розвитку рекреаційних зон у регіоні за трьома аспектами:

- ✓ сутнісним (аналіз основних дефініцій рекреації, рекреаційної діяльності, рекреаційної послуги та рекреаційної зони, обґрунтування суті та змісту понять, що характеризують об'єкт і предмет дослідження);
- ✓ системно-функціональному (дослідження структури, взаємозв'язків елементів, впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на розвиток та цілісність системи – регіональної рекреаційної зони);
- ✓ організаційно-управлінському (дослідження основних принципів та підходів до побудови організаційних і управлінських структур; обґрунтування механізмів; засобів та елементів регулювання розвитку рекреаційних зон; а також функціонування регіональних (локальних) ринків рекреаційних послуг).

Особливої уваги в сучасних умовах розвитку національної економіки потребують дослідження методологічних підходів до вивчення окремих механізмів регулювання розвитку рекреаційних зон у регіоні.

Так, проблеми регулювання територіального розвитку, розроблення адекватних ринку методів управління регіональними процесами дедалі частіше стають об'єктом наукового пошуку (праці Е. Васерманіса, О. Лаврова [2], В. Лаженцева, А.-В. Руткаускаса [7], Т. Миронової [3], І. Михасюка, М. Мальського [4], Д. Стеценка [8], аналізу науковців Інституту регіональних досліджень НАН України. В означених наукових розвідках регулювання територіального (регіонального) розвитку розглянуто як організаційно-діяльнісний процес, що проявляє себе в структурно-територіальному, структурно-функціональному, нормативно-територіальному та ситуаційно-проблемному аспектах дослідження всього комплексу соціально-економічних явищ у регіоні.

Згадані загальнометодологічні засади можна вважати підґрунтям вивчення механізмів регулювання розвитку рекреаційних зон у регіоні. Це стосується, зокрема, необхідності розроблення відповідної концепції регулювання регіональними функціональними процесами та вибору адекватної моделі реалізації цієї концепції.

Слід зазначити, що в сучасних економічних дослідженнях сформульовані наступні моделі регулювання регіональної рекреаційної діяльності:

- ✓ «патерналістська» – як така, що передбачає очікування суб'єктами рекреаційного підприємництва активної підтримки з боку держави в особі відповідних державних та регіональних органів управління шляхом постійного цільового фінансування, ресурсного, організаційного, інформаційного забезпечення тощо. Дана модель ґрунтована на систематичній допомозі та координуванні зусиль щодо розвитку рекреації з боку державних управлінських структур;
- ✓ зорієнтована на переважно самостійне управління розвитком регіональних рекреаційних систем. Передбачає активну позицію і суб'єктів рекреаційного підприємництва, і регіональних органів влади, спрямовану на спільний пошук організаційних, нормативно-правових, соціально- економічних, інформаційних та інших джерел забезпечення рекреаційної діяльності у рекреаційній зоні;
- ✓ модель демократичного регулювання ринку (сформулювала А. Мельник), що поєднує зусилля саморегулювання бізнесових структур рекреаційного спрямування, елементи державного і регіонального регулювання та підтримки регіональних ринків, а також інституціонального та громадського регулювання з метою досягнення ефективного розвитку рекреаційних зон за умови забезпечення пріоритетності регіональних інтересів.

На нашу думку, процесу регулювання розвитку рекреаційних зон у регіоні найбільше відповідає саме остання модель. Основними засобами впровадження згаданої моделі є застосування функціональних механізмів регулювання, а саме: прогнозування, програмування, індикативного та стратегічного планування рекреаційної діяльності, застосування механізмів регіонального аналізу, регіонального маркетингу, моніторингу регіональних рекреаційних процесів тощо.

Кожен із окреслених напрямів регулювання розвитку рекреаційних зон має бути ґрунтованим на застосуванні системних засад, загальнонаукових та специфічних методів і принципів дослідження, що створить можливість для повного й ґрунтовного висвітлення феномена рекреаційної зони, а також визначення методичної бази реалізації окремих функціональних механізмів регулювання рекреаційних зон у регіоні.

In the article the necessity and features of application of principles of the systems, scientific and special methods of research of functioning of recreational sphere is explained. To define the system of different-subjectal approaches to the study of mechanisms of adjusting of development of region's recreational areas.

Література

1. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 207 с.
2. Лавров А. М. Региональный маркетинг: вопросы теории, методологии, практики. – Новосибирск, 2004. – 234 с.
3. Миронова Т. Л. Управління розвитком регіону. – К.: ЦНЛ, 2006. – 328 с.
4. Михасюк І. Р., Мальський М. З. Регіональна економічна політика. – Львів: Українські технології, 2001. – 207 с.
5. Паламарчук М. М. Регіональні дослідження: завдання і наукові підходи // Регіональна економіка. – 1996. – № 1–2.
6. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.
7. Руткаускас А. М. Система прогнозування регіонального воспроизводства. – М.: Наука, 2002. – 85 с.
8. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком. – К.: Вища школа, 2000. – 223 с.

Карпенко Н.

ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА МАРКЕТИНГУ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні еволюційні процеси зародження, становлення та розвитку маркетингу в Україні від 1970-х років донині. Визначено знаменні події у формуванні маркетингу як науки, практики та освітянської діяльності.

Понад 50 років минуло відтоді, як у країнах із розвиненою ринковою економікою (США, Велика Британія, Німеччина, Японія, Франція та інші) сформувалося стійке уявлення про актуальність і необхідність маркетингу як нової складової ефективного ведення бізнесу. За цей період маркетинг подолав складний еволюційний шлях. Не залишилася поза процесами формування та розвитку маркетингу й українська незалежна держава, бізнес-середовище якої формувалося також під впливом зарубіжної і національної теорії маркетингу. Сьогодні можна сміливо заявити: маркетинг в Україні – діє.

Проблемі формування та розвитку маркетингу в Україні присвячені роботи відомих науковців А. Павленка, А. Войчака, Л. Балабанової, В. Герасимчука, О. Азарян, І. Решетнікової та ін. А попередні роботи автора цієї статті були присвячені дослідженню тенденції розвитку практичного маркетингу в секторі малого та середнього бізнесу.

Разом із цим у роботах відомих теоретиків і практиків із маркетингу висвітлений тільки той історичний період, який розпочався в Україні виданням у 1990 р. першого російськомовного підручника Ф. Котлера «Основи маркетингу». Поза увагою залишається «тіньовий» період, який роз-

Література

1. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 207 с.
2. Лавров А. М. Региональный маркетинг: вопросы теории, методологии, практики. – Новосибирск, 2004. – 234 с.
3. Миронова Т. Л. Управління розвитком регіону. – К.: ЦНЛ, 2006. – 328 с.
4. Михасюк І. Р., Мальський М. З. Регіональна економічна політика. – Львів: Українські технології, 2001. – 207 с.
5. Паламарчук М. М. Регіональні дослідження: завдання і наукові підходи // Регіональна економіка. – 1996. – № 1–2.
6. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.
7. Руткаускас А. М. Система прогнозування регіонального воспроизводства. – М.: Наука, 2002. – 85 с.
8. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком. – К.: Вища школа, 2000. – 223 с.

Карпенко Н.

ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА МАРКЕТИНГУ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні еволюційні процеси зародження, становлення та розвитку маркетингу в Україні від 1970-х років донині. Визначено знаменні події у формуванні маркетингу як науки, практики та освітянської діяльності.

Понад 50 років минуло відтоді, як у країнах із розвиненою ринковою економікою (США, Велика Британія, Німеччина, Японія, Франція та інші) сформувалося стійке уявлення про актуальність і необхідність маркетингу як нової складової ефективного ведення бізнесу. За цей період маркетинг подолав складний еволюційний шлях. Не залишилася поза процесами формування та розвитку маркетингу й українська незалежна держава, бізнес-середовище якої формувалося також під впливом зарубіжної і національної теорії маркетингу. Сьогодні можна сміливо заявити: маркетинг в Україні – діє.

Проблемі формування та розвитку маркетингу в Україні присвячені роботи відомих науковців А. Павленка, А. Войчака, Л. Балабанової, В. Герасимчука, О. Азарян, І. Решетнікової та ін. А попередні роботи автора цієї статті були присвячені дослідженню тенденції розвитку практичного маркетингу в секторі малого та середнього бізнесу.

Разом із цим у роботах відомих теоретиків і практиків із маркетингу висвітлений тільки той історичний період, який розпочався в Україні виданням у 1990 р. першого російськомовного підручника Ф. Котлера «Основи маркетингу». Поза увагою залишається «тіньовий» період, який роз-

почався в Україні ще від часу існування командно-адміністративної економіки.

Мета даної роботи полягає у ґрунтовному дослідженні історичної генези маркетингу в Україні.

Ототожнюючи переклад із англійської терміну «market» із терміном «ринок», а терміну «marketing» – із поняттям «ринкова діяльність», більшість науковців визначають, що зародження маркетингу як теорії пов'язано з процесами формування вільних ринкових відносин. Таке уявлення про маркетингову теорію – хибне. Підтвердженням цього є опис еволюції маркетингу в підручниках зарубіжних теоретиків Ф. Котлера, Л. Армстронга, Дж. Еванса, Б. Бермана, Т. Левітта, С. Маджаро, П. Друкера; російських учених А. Панкрухіна, Є. Голубкова; українських маркетологів А. Павленка, А. Войчака, Л. Балабанової, В. Герасимчука, О. Азарян та ін.

Більшість авторів зазначають, що маркетинг зародився на початку ХХ ст. у США, його виникнення ніяк не пов'язане з формуванням тут ринкових процесів. Водночас наукова концепція маркетингу набула сталого розвитку наприкінці 1960-х рр. і поширилася в країнах Європи, де ринкові процеси вже були достатньо розвинені. А ось його виникнення і становлення в країнах колишнього СРСР припадає на кінець 1980-х рр. – час формування етапу економічної перебудови, пов'язаний із розпадом соціалістичного устрою, процесом роздержавлення економіки.

Виникає питання: якщо в США зародження наукової маркетингової думки пов'язано з необхідністю формування раціональної системи товарообігу, в європейських країнах – із процесом розвитку споживчого ринку, то чому в країнах колишнього СРСР, зокрема в Україні, маркетинг пов'язують із процесом реформування командно-адміністративної системи й опублікуванням перших перекладів наукових видань всесвітньо відомих творців маркетингової теорії?

Варто, на нашу думку, звернутися до зібрання праць відомих фахівців у галузі маркетингу – «Теория маркетинга» під редакцією М. Бейкера. В ній стверджено, що як ринки, так і маркетинг мають давню історію, котру пов'язують із зародженням процесу обміну. А «нове відкриття» маркетингу – феномену ХХ ст. – відбулося завдяки науково-технічному прогресу, який сприяв підвищенню продуктивності праці, зростанню обсягів виробництва товарів та збільшенню пропозиції, підвищенню життєвого рівня населення і зростанню попиту на товари й послуги, концентрації виробництва, виникненню нових ринків і збільшенню їх розмірів, формуванню потреби у спеціалізованих каналах розподілу й ефективних системах просування товарів [3].

Ці процеси почали відбуватися спочатку в США, Великій Британії, де й виник маркетинг, сформувався як теорія, як інструмент, за допомогою котрого в подальшому здійснюються ринкові процеси. Інші країни запозичають дану теорію, адаптуючи її до умов національних ринків, створюючи власні наукові й практичні підходи до її запровадження.

Таким чином, маємо право стверджувати, що і в Україні маркетинг існував ще за часів ремісництва, НЕПу, командно-адміністративної системи господарювання. І тільки в період перебудови, роздержавлення економіки в Україні ще раз «відкрили» маркетинг.

Досліджуючи процес виникнення та розвитку маркетингу в Україні, необхідно, по-перше, врахувати стан і етапи розвитку економічного середовища країни, від зовнішніх і внутрішніх факторів якого значною мірою залежать сутність маркетингової концепції та її складові; по-друге, етапи розвитку маркетингу пов'язувати з відповідними періодами розвитку економіки в країні; по-третє, еволюцію маркетингу в Україні розглядати у трьох напрямках – як наукову теорію ринку, як практику підприємницької діяльності і як напрям освітньої діяльності.

Із огляду на етапи розвитку ринкової економіки в Україні процес становлення та розвитку маркетингу можна поділити на чотири періоди:

- ✓ соціалістичного маркетингу (70-і рр.);
- ✓ маркетингу економічної перебудови (80-і рр.);
- ✓ активного прориву маркетингу (90-і рр.);
- ✓ новітнього маркетингу (2000–2008 рр.).

На першому етапі, у 1970-ті рр., виникла потреба практичного застосування маркетингу, що була сформована невідповідністю між теоретичним положенням «розвиненого соціалізму» й фактичним станом виробничих процесів, обміном, розподілом і споживанням товарів та послуг.

У СРСР процес розвитку теорії маркетингу значно відставав від потреб розвитку виробничої і комерційної діяльності підприємств. Певна річ, командно-адміністративна економіка стримувала формування маркетингу як науки, адже кожне підприємство чітко виконувало вказівки «зверху», не замислюючись над тим, як залучити споживача і задовольнити його потреби. Отже, питання про конкурентоспроможність власної продукції на підприємстві навіть не виникало.

Серед основних бар'єрів на шляху розвитку маркетингу в соціалістичній економіці визначилися такі: ідеологічний фільтр, який значно стримував проникнення теоретичних засад маркетингу в економіку республік СРСР; централізований механізм управління, планування і розподілу, котрий протистояв розвитку маркетингу; значний розвиток військово-промислового комплексу з його потребами та необхідністю посиленого фінансування; наявність державного монополізму; відсутність конкуренції

– характерної риси вільної ринкової економіки; наявність товарного дефіциту, тобто розвиток ринку виробника [1, с. 28].

Поштовхом до першого проникнення маркетингу в країну стала проблема щодо точнішого прогнозування попиту й пропозиції, а також процес розвитку зовнішньоекономічних зв'язків СРСР із країнами розвиненої ринкової економіки. Саме там універсальні закони ринку формувалися на засадах маркетингу.

На початку 1970-х рр. із ініціативи Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР започатковане впровадження маркетингових принципів у діяльність експортних організацій та підприємств машинотехнічних комплексів. Було визначено, що маркетинг є дієвим інструментом підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників та їх продукції на міжнародних ринках.

Одночасно формування практичного маркетингу було пов'язано з потребою осмислення і вивчення його теоретичної складової.

Саме тоді опубліковані перші праці з маркетингу, в яких провідні науковці підкреслювали його апологетичність [1, 27]. Першим таким виданням на теренах Радянського Союзу була збірка праць фахівців із Америки й Англії під назвою «Маркетинг» (1974 р.) під загальною редакцією професора Д. Костюхіна [7, 36].

Соціалістична наука впевнено блокувала проникнення теорії «капіталістичного» маркетингу, посилаючись на його невідповідність основним принципам соціалізму.

На противагу науковим твердженням, відповідно до вимог міжнародного та внутрішнього ринку, були створені науково-дослідні інститути (НДІ), які й стали поштовхом для проникнення теорії маркетингу в практику діяльності підприємств соціалістичної держави.

Найактивнішими на той час в Україні були Український науково-дослідний інститут торгівлі та громадського харчування (УкрНДІТГХ), який діяв при Міністерстві торгівлі, та два НДІ, створені при Центроспілці споживчої кооперації – Центральна науково-дослідна лабораторія з вивчення попиту (ЦНДЛВП) та Центральний інститут наукової організації праці, управління і раціоналізації (ЦНОПУР). Головні НДІ створювали на рівні міністерств та відомств, а в республіках колишнього СРСР мали свої філії, підпорядковані головним інститутам.

Діяльність цих спеціалізованих НДІ була спрямована на дослідження і координацію споживчого попиту з наявними на внутрішньому ринку товарами, формування вдосконаленої організації технологічних процесів на торговельних підприємствах, розроблення ефективних схем товаропросування продукції, перспективне планування розвитку збутової мережі для виробничих підприємств. До речі, окреслені процеси відповідають таким сучасним поняттям маркетингу, як «товарна», «асортиментна» та «збутова

політика», «мерчендайзинг», «логістика» тощо. Цей етап послугував зародження наукової маркетингової думки.

Наступний етап розвитку маркетингу в Україні (1980-і рр.) припадає на період розпаду соціалістичної країни СРСР на окремі незалежні держави, котрі у подальшому набули повної економічної і політичної незалежності. Саме тоді в Україні були здійснені значні економічні перетворення, пов'язані з відповідними економічними, політичними й законодавчими реформами, спрямованими на розвиток приватного сектору, створення перших кооперативів, фермерських господарств. Проблема, що постала перед власниками приватного бізнесу, полягала у пошуку клієнтів, постачальників, формуванні ефективної системи збуту та просування продукції. А розв'язати її можливо було тільки за наявності відповідних знань з питань управління ринковими процесами.

Таким чином, практика потребувала знань маркетингової теорії. І вже на початку 1980-х рр. класичні видання зарубіжних теоретиків маркетингу перекладено російською мовою. Необхідно пригадати, що перше радянське видання книги Філіпа Котлера «Marketing Management» («Управління маркетингом») було видано під редакцією Г. Абрамшвілі у 1980 р. Тираж видання був невеликим, зміст книги значно скорочено, деякі розділи вилучено [4, 41].

Теоретичні аспекти маркетингу, що формувалися в цей час, слугували поштовхом для розвитку маркетингової освіти. Першим кроком до її становлення було введення у навчальні плани окремих вищих навчальних закладів дисципліни «Ринкознавство», а також випуск перших підручників із неї. Авторами цих підручників були Л. Столмов, Л. Архіпова, М. Байов [2; 8]. Започаткували викладання згаданої дисципліни вищі навчальні заклади системи споживчої кооперації. Вже тоді у підручниках розглядали питання про організацію ринкових досліджень, методи збору, опрацювання й аналізу отриманої інформації, а також подальшого прогнозування попиту. Таким чином, окремі положення маркетингової концепції розглядали як необхідні у процесі підготовки майбутніх фахівців ще в 1980-і рр.

Наприкінці 1980-х рр. у деяких провідних навчальних закладах України перепрофілювали споріднені маркетингу кафедри з урахуванням новітніх, наближеніших до ринку вимог. Так, у 1988 р. в Київському національному економічному університеті (тоді ще Київський інститут народного господарства) кафедру економіки матеріально-технічного постачання перейменували у кафедру управління матеріальними ресурсами, що передбачало значне перепрофілювання навчального процесу та викладання нових дисциплін, зміст яких містив окремі складові елементи маркетингу, а саме формування асортиментної, товарної політики, стандартизації і сертифікації продукції, ефективної логістичної системи промислових підприємств.

У 1989 р. у Львівській комерційній академії (тоді ще Львівському торговельно-економічному інституті) на базі секції ринкознавства кафедри організації і техніки торгівлі було створено кафедру маркетингу. Це була перша кафедра маркетингу у вищих навчальних закладах України.

Подібні перетворення здійснені і в інших навчальних закладах України.

Наведені факти свідчать про те, що маркетинг в Україні у 1980-і рр. поступово розвинувся, але подальші роки внесли значні позитивні корективи в його активізацію.

Період активного прориву маркетингу, що припадає на 1990-і рр., характерний сталим розвитком ринкових процесів. Проте економічні, політичні й фінансові кризи дещо стримували ці процеси. Економічна політика України була спрямована на створення спільних підприємств із зарубіжними партнерами, демонополізацію національної економіки та розвиток усіх видів підприємницької діяльності. Відкритість ринкових кордонів сприяла проникненню в Україну закордонних товарів, асортимент і зовнішній вигляд яких значно приваблювали споживачів. Це стало основною загрозою конкурентоспроможності вітчизняного виробництва споживчих товарів. Ліквідувати згадану загрозу можливо було тільки через запровадження в практику діяльності національного виробника маркетингового інструментарію.

У свою чергу, відсутність глибоких теоретичних знань стримувала процеси формування маркетингу в національному бізнесі. І значною допомогою в цьому для управлінських кадрів стали семінари та тренінги, які проводили за підтримки відомих міжнародних агентств та фондів, таких як Агентство з міжнародного розвитку США (USAID), і були спрямовані на формування наукової маркетингової думки серед підприємців України. А це сприяло тому, що маркетинг бізнес-середовище вже не сприймало як закордонну теорію, пов'язану тільки з рекламою і системою збуту. Отже, система управління ринковою діяльністю підприємств почала реформуватися.

Визначною подією даного періоду розвитку маркетингу в Україні став процес зародження маркетингових досліджень, підставою для якого була поява на українському ринку відомих світових брендів, власники яких саме і потребували досліджень українського ринку.

Перші дослідницькі компанії в Україні – КМІС (Київський міжнародний інститут соціології) і СОЦІС. Створення цих двох компаній (1991–1993 рр.), які спочатку здійснювали переважно політичні дослідження, було важливою передумовою розвитку галузі [6, 16].

А подальший розвиток маркетингових досліджень здійснювали завдяки міжнародним замовленням, а також через співробітництво з провідними західними експертами.

Поштовхом до розвитку теоретичних положень маркетингу в Україні став на початку 1990-х рр. переклад російською мовою виданого

го підручника Ф. Котлера «Основи маркетингу» [5]. Саме з цього підручника і розпочалося ознайомлення з маркетингом студентів вищих навчальних закладів України, перший набір яких було здійснено у 1992 р.

У цей самий час опубліковані переклади підручників з проблем маркетингу, авторами яких є відомі міжнародні фахівці Дж. Еванс, Б. Берман, Ж.-Ж. Ламбен, П. Друкер, І. Ансофф та ін.

Українська теорія маркетингу тоді була представлена першими підручниками, які написали провідні науковці України, законодавці маркетингової освіти А. Павленко, А. Войчак, В. Герасимчук, Л. Балабанова.

Поглиблення навчальних програм призвело до формування нових маркетингових дисциплін, що передбачали вивчення маркетингу за його окремими напрямками і складовими, – міжнародний маркетинг, промисловий маркетинг, стратегічний маркетинг, маркетингові дослідження, маркетингова товарна політика, маркетингова комунікаційна політика, товарна інноваційна політика тощо. Авторами підручників і посібників в Україні є талановиті провідні викладачі й науковці О. Азярян, В. Кардаш, Н. Куденко, А. Старостіна, Т. Лук'янець, Т. Циганкова, Є. Ромат.

Для інтеграції класичних міжнародних і набутих українських теоретичних положень маркетингу в практику діяльності національних підприємств та організації у цей самий період відбувається створення громадських організацій, які формують свою головну функцією як сприяння розвитку в Україні цивілізованого бізнес-середовища, ґрунтованого на сучасних і прогресивних засадах маркетингу. До найпоширеніших і активних організацій належать Спілка рекламистів України (дата створення 1993 р.), Всеукраїнська рекламна коаліція (1997 р.), Українська асоціація маркетингу (1997 р.).

Однією зі знакових подій для України було створення у 1997 р. Української Асоціації Маркетингу (УАМ), яка вже у 1999 р. отримала статус всеукраїнської громадської організації [9]. Вона була створена за ініціативи провідних науковців України, професорів провідних навчальних закладів Києва – А. Старостіної, А. Павленка, А. Войчака, Т. Циганкової, В. Онищенко. Очолив асоціацію президент, доктор економічних наук, академік, завідувач кафедри маркетингу провідного економічного вищого навчального закладу Київського національного економічного університету Анатолій Павленко.

Значною заслугою засновників і членів УАМ є два проекти, започатковані наприкінці ХХ ст., – це вихід у травні 1998 р. першого номера науково-практичного журналу «Маркетинг в Україні», який ВАК України визнала професійним, і проведення Міжнародної науково-практичної конференції з маркетингу. Нині журнал «Маркетинг в Україні» є одним із провідних видань українських маркетологів.

Найдієвіший «інструмент» серед маркетингової спільноти щодо обговорення проблем розвитку маркетингу в Україні – науково-практичні конференції. Перша міжнародна науково-практична конференція з маркетингу була проведена в Національному технічному університеті «КПІ» у 1996 р. Надалі конференції з маркетингових тематик продовжували проводити Київський національний економічний університет, де спочатку організували традиційну Міжнародну науково-практичну конференцію «Маркетинг: теорія і практика», а потім УАМ започаткувала конференцію «Маркетинг в Україні».

Знаменною подією у розвитку маркетингу (1996 р.) стало заснування нині добре відомого в Україні й за її межами спеціалізованого професійного журналу з маркетингової тематики «Маркетинг і реклама». Основна аудиторія журналу – це відомі практики і науковці в галузі маркетингу та реклами. Від початку заснування і донині журнал є інформаційним спонсором майже всіх рекламних фестивалів, виставок, міжнародних науково-практичних конференцій та інших загальнонаціональних подій.

Розвиток маркетингу в 1990-х рр. неможливо уявити без виставкової діяльності. Саме у 1997 р. була започаткована професійна виставка для представників маркетингових науково-дослідних компаній, рекламних агентств і засобів мас-медіа «REX», яка вже набула міжнародного статусу.

Таким чином, 1990-і рр. характерні значною кількістю знаменних подій у сфері розвитку маркетингу та технологій. І тут необхідно зазначити, що саме в цей період теорія маркетингу набула активного розвитку і почала випереджати процеси її практичного застосування. Деякою мірою це стримується невідповідністю і невідповідністю фахівців для даної галузі.

Саме тому етап розвитку новітнього маркетингу, який, на думку автора, розпочинається з ХХІ ст., характерний значним заглибленням теорії у сферу бізнесу й освітрянську діяльність.

Упродовж 2000–2008 рр. відбувалася низка визначних подій у теорії і практиці застосування маркетингу в Україні. Йдеться насамперед про поширення практичного маркетингу в економічне середовище малого та середнього бізнесу, нагромадження певного досвіду впровадження маркетингу в діяльність вітчизняних підприємств, формування заходів зі стандартизації і сертифікації продукції згідно з Міжнародними стандартами якості серії ISO 9001:2000, активного розвитку ринку маркетингових досліджень і консалтингових послуг.

Також знаменними подіями у маркетинговій теорії і практиці стали розроблення, прийняття і державна реєстрація національних Стандартів якості маркетингових досліджень, що здійснила УАМ. Нормативним документом для формування стандартів були Міжнародні стандарти, офі-

ційний переклад яких у вигляді Директив і Керівництв ESOMAR українською мовою УАМ здійснила в 2003 р.

Подальшого розвитку в 2000–2008 рр. набула і просвітницька маркетингова діяльність, здійснювана завдяки виданню професійних журналів. До тих, що почали видавати у 1990-х рр., долучили новітні, серед яких найвагомим і поки що єдиним такого типу в Україні є журнал «Маркетинговые исследования в Украине», пілотний номер якого побачив світ у жовтні 2003 р.

Із ініціативи вже відомого журналу «Маркетинг и реклама» 2006 р. в Україні започатковано проведення Українського студентського фестивалю реклами (УСФР), який недавно відсвяткував трирічний ювілей. Фестиваль став своєрідним навчальним плацдармом для у нашій країні підготовки майбутніх рекламістів і дизайнерів.

Але ці події не вичерпують усіх заходів, які значною мірою сприяють активному розвитку маркетингу на національному ринку України.

Необхідно також виокремити ще один напрям діяльності УАМ, який передбачає розвиток інтеграційних процесів між навчальними закладами та бізнесом у сфері освітньої підготовки маркетологів. Із 2000 р. Асоціація є ініціатором такої інтеграції, запорукою якої стали Клуб викладачів із маркетингу, що діє на постійній основі, методичні семінари та тренінги для викладачів. Значний внесок у формування компетентної освіти внесено завдяки розробленому в 2007 р. Проекту кваліфікаційних вимог до підготовки маркетологів на бакалаврському рівні, а 2008-го – Проекту з освітнім рівнем магістра.

Поглиблення даного процесу виявилось у створенні УАМ Кваліфікаційного комітету, до якого ввійшли провідні практики бізнесу, відомі вчені, котрі й стали розробниками компетенцій, кваліфікаційних вимог і програми іспитів. У їх змістовній частині є вимоги щодо необхідного рівня освітньої підготовки маркетологів, які відповідають вимогам не тільки національного, а й міжнародного ринку.

Таким чином, починають відбуватись інтеграційні процеси маркетингової теорії, практики й освіти, а період новітнього маркетингу характерний позитивними тенденціями та рушійними змінами у його формуванні на українському ринку. Сьогодні можна стверджувати, що всі його напрями – наука, практика і освіта – досягли етапу сталого розвитку.

In clause the basic evolutionary processes of origin, becoming and developments of marketing in Ukraine, since the period 70 years by present time are considered. Significant events in formation of marketing, as sciences, experts and educational activity are defined.

Література

1. Андреева О. Д. Технология бизнеса: Маркетинг: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2001. – 224 с.
2. Архипова Л. В., Баёв Н. Ф. Рыноковедение.: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1981. – 287 с.
3. Бейкер М. Д. Теория маркетинга. История, методология, концепция, стратегия / Под ред. М. Бейкера. Серия: Маркетинг для профессионалов. – СПб: Питер 2002. – 464 с.
4. Карен Ф. Фокс, І. Скоробогатих, О. Сагінова. Еволюція радянської маркетингової думки // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – С. 38–42.
5. Котлер Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ / Общ. ред и вступ. ст. Е. М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 1990. – 736 с.
6. Пилипенко В. Ринок маркетингових досліджень: становлення і проблеми розвитку // Маркетинг в Україні. – 2005. – № 5. – С. 16–20.
7. Решетнікова І. Етапи становлення та розвитку маркетингу в Україні // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – С. 36–37.
8. Столмов Л. Ф. Рыноковедение: Учебник. – М.: Экономика, 1983. – 231 с.
9. Офіційний сайт Української Асоціації Маркетингу // <http://uam.in.ua/>

Лазарович М., Лазарович Н., Стаднійчук Т.

УКРАЇНА В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ШТУРМУ ЕКОНОМІКИ (кінець 1920-х – початок 1930-х років)

Проаналізовано основні складові економічної політики більшовицького керівництва наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, визначено її згубний вплив на становище українського населення.

У середині 1920-х років, просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників 1913 р. Відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства в основному завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними.

За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського селянства. Воно вороже ставилося до більшовицького режиму. Зростанню рівня його національної свідомості сприяв розвиток української літератури і мистецтва за умов українізації, а також впровадження у школах обов'язкового вивчення української мови. Лідерам правлячої партії і держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і поглиблення «соціалістичних завоювань». Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, виклика-

Література

1. Андреева О. Д. Технология бизнеса: Маркетинг: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2001. – 224 с.
2. Архипова Л. В., Баёв Н. Ф. Рыноковедение.: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1981. – 287 с.
3. Бейкер М. Д. Теория маркетинга. История, методология, концепция, стратегия / Под ред. М. Бейкера. Серия: Маркетинг для профессионалов. – СПб: Питер 2002. – 464 с.
4. Карен Ф. Фокс, І. Скоробогатих, О. Сагінова. Еволюція радянської маркетингової думки // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – С. 38–42.
5. Котлер Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ / Общ. ред и вступ. ст. Е. М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 1990. – 736 с.
6. Пилипенко В. Ринок маркетингових досліджень: становлення і проблеми розвитку // Маркетинг в Україні. – 2005. – № 5. – С. 16–20.
7. Решетнікова І. Етапи становлення та розвитку маркетингу в Україні // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – С. 36–37.
8. Столмов Л. Ф. Рыноковедение: Учебник. – М.: Экономика, 1983. – 231 с.
9. Офіційний сайт Української Асоціації Маркетингу // <http://uam.in.ua/>

Лазарович М., Лазарович Н., Стаднійчук Т.

УКРАЇНА В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ШТУРМУ ЕКОНОМІКИ (кінець 1920-х – початок 1930-х років)

Проаналізовано основні складові економічної політики більшовицького керівництва наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, визначено її згубний вплив на становище українського населення.

У середині 1920-х років, просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників 1913 р. Відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства в основному завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними.

За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського селянства. Воно вороже ставилося до більшовицького режиму. Зростанню рівня його національної свідомості сприяв розвиток української літератури і мистецтва за умов українізації, а також впровадження у школах обов'язкового вивчення української мови. Лідерам правлячої партії і держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і поглиблення «соціалістичних завоювань». Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, виклика-

ним тимчасовими обставинами, більшовики прагнули повернути суспільство назад, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено. Адже відсутність приватної власності на засоби виробництва об'єктивно робила людей більш залежними від влади.

Про неп як про «передишку» в умовах нехватки сил для цілковитого здійснення революційних перетворень говорив і більшовицький вождь Владімір Ленін. У доповіді на ІХ Всеросійському з'їзді Рад у грудні 1921 р. він наголошував: «Ми тепер здійснюємо стратегічний відступ, який дасть нам ширший фронт наступу в найближчому майбутньому...» [9, 67–68].

Вважаючи «головним ворогом соціалізму» дрібного селянського власника, В.Ленін завжди дотримувався теоретичного погляду, за яким «селянство постійно, щоденно, кожночасно і в масовому масштабі породжує капіталізм і буржуазію». Це мало виправдовувати граничну пильність і використання щонайменшої можливості, аби покласти край такому станові речей. Ленін уважав, що за тодішньої обстановки у світі період мирного будівництва не буде надто довгим, а в листі до Л. Каменєва від 3 березня 1922 р. (вперше надрукованому аж у 1959 р.) підкреслював: «Величезна помилка думати, що неп поклав край тероріві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного» [9, 69].

У Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків) (ВКП(б)) розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи «будівництва соціалізму». По суті, вона служила прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, яка тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. Наприкінці 1920-х років Йосиф Сталін, який, ставши генеральним секретарем ЦК партії, передбачливо заволодів її бюрократичним апаратом, та його прибічники перемогли. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною і антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами демонтажу нової економічної політики, як такої, що, на їх думку, вичерпала себе (До речі, Адам Улам в своїй праці «Ленін і більшовики» (Лондон, 1966) дійшов висновку: якби Ленін прожив довше, він покінчив би з непом раніше, ніж Сталін, бо ж останньому перед такою зміною курсу потрібно було ще зміцнити власне становище [9, 69]). Вони почали втілювати в життя ідею «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні». Це насамперед передбачало перетворення СРСР – якнайшвидше і за будь-яку ціну – в передову індустріальну державу з потужною армією. «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні подолати цю відстань за 10 років. Або ми це зробимо, або нас знімуть» [21], – переконував Й. Сталін скептиків.

Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили у 1928 р. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Перша п'ятирічка

1928–1933 рр., зі слів Й.Сталіна, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто [12, 221]. Проте на початку 1933 р. Сталін підписав секретну телеграму, що забороняла будь-якому відомству публікувати інші цифри, що стосуються підсумків п'ятирічки, окрім офіційних. Члени політбюро дружно проголосували за таке розпорядження. Інакше довелось б повідомити, що в найгіршому становищі опинилися підприємства, робота яких зумовлювалася станом сільського господарства. Випуск бавовняних тканин досяг лише 59% наміченого, шерстяних тканин – 34%, цукру-піску – 32%. Гірше того, в 1932 р. продукція цих галузей за обсягом помітно поступалася показникам передодня п'ятирічки. Відбувся серйозний спад, що негативно відбився на матеріальному становищі народу [18, 268]. Так брехня стала нормою життя.

У результаті єдиною графою в п'ятирічному плані, за якою контрольні цифри були вищими за звітні дані про виконання, виявилися витрати на оборону. Звичайно, потенційно військова загроза зберігалася, але хто і як міг реалізувати її на рубежі 20-х – 30-х років? Сталін намагався розіграти цю карту. У секретному листі голові політичної поліції – Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) В'ячеславу Менжинському, вказуючи, кого потрібно заарештувати і як допитувати майбутніх учасників процесу Промпартії, він вимагав створити такий сценарій, щоб в очах радянських людей ініціатори підготовленої агресії були пов'язані з англійським і французьким урядом. Крім того, генсек висловив думку про можливість військового союзу Польщі з Латвією, Естонією і Фінляндією проти СРСР [18, 271].

Куди менше політика індустріалізації заторкнула інші галузі економіки. Як і раніше ручна праця переважала в будівництві, сільському господарстві. Незважаючи на численні запевнення, належного розвитку не отримала легка промисловість. Зовсім мало уваги приділялося інфраструктурі – будівництву доріг, елеваторів, складів. Раніше вважалося аксіомою, що бурхливе зростання народного господарства кардинально змінило не тільки умови праці, але й побут радянських людей. Сам факт збільшення чисельності робітників і службовців з 9 млн у 1928 р. до 23 млн у 1940 р. розглядався як ознака піднесення добробуту (кількість промислових робітників зросла з 4 до 10 млн осіб). У тіні залишилися інші відомості. Під кінець 30-х років на одного міського мешканця припадало житлової площі менше, ніж навіть до революції. Більшість заселяла комунальні квартири, бараки, підвали; зберігалися й землянки. Дитяча смертність набагато перевищила показники кінця 20-х років.

Сумне враження залишають дані про харчування. У 1935 р., коли відмінялася карткова система*, з 165 млн міщан тільки 40 млн отримували за картками хліб, м'ясні продукти – 6,5 млн, масло – всього 3 млн осіб. Що ж споживала решта міщан? Існували державні комерційні магазини. У 1933 р. зарплата промислового робітника становила в середньому близько 125 руб. на місяць. Кілограм пшеничного хліба коштував у такому магазині 4 рублі, м'яса – від 16 до 18, ковбаси – 25, масла – від 40 до 45 рублів. Становище дещо змінилося після відміни карткової системи. Проте і наприкінці 30-х років на душу населення м'яса і зерна припадало менше, ніж до початку суцільної колективізації. Роздрібні ціни в ці роки зростали майже вдвічі швидше, ніж зарплата промислового робітника [18, 277–278]. Звичайно, газети писали зовсім про інший спосіб життя. Рясніли нариси про новобудови, заможні колгоспи, новаторів, про славних прикордонників. З року в рік наростала тема шкідництва, шпигунства. Після вбивства 30 листопада 1934 р. члена політбюро ЦК ВКП(б) Сергея Кірова нормою стали політичні процеси, нечувані масові репресії. «Ворогів народу» шукали буквально у всіх громадських організаціях, на кожному підприємстві. Важко було повірити, але арештовані комуністи, відомі партійні діячі, воєначальники, директори заводів зізнавалися в злочинній діяльності.

Основними джерелами індустріалізації були націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем їхньої продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливий лише в тоталітарній державі.

Уже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб., призначених згідно із планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 11,3 млрд крб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як

---

* Рішення про відміну карткової системи було ухвалено в листопаді 1934 р. на пленумі ЦК ВКП(б).

Росії призначалося 68%, що набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб. 78% призначалось на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), отже – для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво [12, 222].

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін – в другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%. Ще раніше вчений-економіст Михайло Волобуєв у статті «До проблеми української економіки», надрукованій в журналі «Більшовик України» за 1928 р., заявляв, що революція в економіці нічого не змінила – Україна залишилася колонією Росії. «Сучасні плани індустріалізації, – доводив він, – треба переглянути, відкинувши тенденції розглядати руську економіку, як пануючу» [27]. Однак голос М.Волобуєва та інших вчених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого у пустелі. Україна у 1930-ті та наступні роки була остаточно позбавлена навіть залишків національної економіки.

Водночас слід зазначити також, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, що її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «ДніпроГЕС», Харківський тракторний завод та ін. За період з 1928 по 1941 р. до ладу стало приблизно 9 тис. великих промислових підприємств, тобто 600–700 щорічно [18, 277]. За короткий час виріс потенціал, який за галузевою структурою, технічним оснащенням, можливостями виробництва найважливіших видів знарядь праці знаходився в основному на рівні показників розвинених країн. Уперше був налагоджений масовий випуск літаків, вантажних і легкових автомобілів, тракторів, комбайнів, синтетичного каучуку, різного роду устаткування, призначеного перш за все для подальшого розгортання важкої індустрії, підвищення військової могутності СРСР.

Історія раніше не знала такого зростання вкладень в одну галузь промисловості – важку індустрію за такий короткий термін. За офіційними даними, за період з 1 жовтня 1928 р. до 1 січня 1933 р. витрати на її розвиток приблизно на 45% перевищили заздалегідь намічені витрати. Але звідки ж з'явилися додаткові багатомільярдні засоби? Питання тим

більше важливе, що внутрішньопромислові нагромадження виявилися набагато меншими від запланованих (з 1931 р. промисловість стала нерентабельною і залишалася такою до кінця десятиліття). Та інакше і бути не могло в умовах різкого (позапланового) розширення фронту робіт, масового залучення до виробництва мільйонів учорашніх селян, які вперше потрапили в місто, на будівництво, на завод.

Довелося піти на розміщення нових великих позик серед населення: з 1 млрд руб. у 1927 р. до 17 млрд у середині 30-х років. Величезним джерелом доходів став продаж горілки. Ще зовсім недавно Сталін переконував, що алкоголь, за допомогою якого царська Росія мала півмільярдний дохід, у радянській Росії не матиме розповсюдження. Трохи пізніше він змінив свою точку зору: наївно, мовляв, думати, ніби соціалізм можна побудувати в білих рукавичках. А у вересні 1930 р. вже вимагав: «Потрібно, здається, збільшити (скільки можливо) виробництво горілки. Потрібно відкинути помилковий сором і прямо, відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки...» [18, 269–270]. І це було зроблено.

Важливим джерелом виявилася емісія. У 1930 р. грошова маса, що перебувала в обігу, збільшилася в два з гаком рази швидше, ніж продукція, вироблена галузями промисловості групи «Б»* [18, 270]. Аналогічна тенденція діяла до кінця першої п'ятирічки зі всіма інфляційними наслідками, що звідси випливають.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього конче необхідною була масова активність усіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було впровадження масового змагання. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки СРСР. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по праву пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала падати. Різко знизилися і темпи розвитку індустрії – з 23,7% у 1928/1929 рр. до 5% у 1933 р. [18, 272]. Зростали тільки «паперові» показники.

У листопаді-грудні 1932 р. радянське керівництво прийняло кілька рішень, які повинні були знизити плинність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там більш твердої виробничої дисципліни, «розвантажити» міста від «зайвих», на думку влади, еле-

---

* Промисловість поділялася на дві групи – «А» і «Б». Група «А» (виробництво засобів виробництва) мала в СРСР привілейоване становище за капіталовкладеннями і матеріально-технічним постачанням. Навпаки, група «Б» (виробництво предметів споживання) постійно відчувала дефіцит ресурсів.

ментів і скоротити кількість осіб, які мали право на продовольчі картки. Постанова РНК СРСР від 15 листопада передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників з місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самим вирішувати, кого слід позбавити карток, а також мала на меті виявити «мертві душі», шляхом обману внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки [1, 64–65]. В умовах Голодомору це був надзвичайно «дієвий» метод.

Значних обсягів набирала примусова праця в'язнів, передусім політичних. Адже табори ГУЛАГу (українською ГУТАБ – *Головне управління таборів*) давно перетворилися зі спецрезервацій для політично неблагонадійних на грандіозні комбінати дармової праці, куди робочу силу постачали строго за раціонально розробленими планами й графіками. Концентраційні табори, перейменовані в 1930 р. на виправно-трудова, були засновані за особистою вказівкою В.Леніна ще влітку 1918 р. У 1921-му в 24 областях РСФРР та інших республік функціонувало 48 концтаборів, а на початку 50-х років табірна імперія досягла вершини свого розвитку, перетворившись на надзвичайно важливий елемент всієї системи радянської економіки. Якщо в 1933 р. у в'язницях і таборах перебувало 334 тис. осіб, то в 1936 – 1 млн 296 тис. Загалом, із 1929 по 1953 р. через ГУЛАГ пройшло понад 18 млн осіб [23, 52; 13]. Разом зі «спецпоселенцями», засланцями, військовополоненими, яких по завершенню Другої світової війни було покарано владою, вимальовується страшна картина – 28,7 млн осіб [14], що пройшли «очищення» ГУЛАГом.

Відвертим адептом примусової, концтабірної праці був один із більшовицьких лідерів Лев Троцький. Він навіть уважав її засадою соціалізму: «Кажуть, що примусова праця непродуктивна. Якщо це правильно, то все соціалістичне господарство приречене на злом, оскільки інших шляхів до соціалізму ...бути не може» [5]. Йому вторив ще один подвижник «комуністичного будівництва» Ніколай Бухарін, який свого часу наголошував: «Пролетарський примус у всіх своїх функціях, починаючи від розстрілу і закінчуючи трудовою повинністю, є методом творення комуністичного людства» [23, 85]. Щоправда, були й інші думки, про що, зокрема, свідчать записи академіка Володимира Вернадського і особливо листи академіка Івана Павлова до уряду. Всесвітньо відомий фізіолог ставив в один ряд біди свого народу з фашизмом на Заході. Ніякі Дніпрогеси, писав він Молотову, який у 1930 р. замінив Рикова на посаді голови Раднаркому СРСР, не принесуть користі, якщо вони зводяться зусиллями підневільних людей і роблять вільну людину рабом [18, 267]. Молотов порадив академікові займатися не політикою, а фізіологією, мовляв, кожен повинен бути професіоналом у своїй справі.

Одним із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості мало стати село, адже зерно користувалося стабільним попитом за кордоном. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою частиною формування тоталітарної системи. Тому Сталін, за словами професора Дж. Мейса, знищивши опозицію, зміцнивши режим особистої диктатури та маючи стратегічною метою перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали «новою історичною спільністю – радянським народом», пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи – з Україною як цільним державним організмом. Чому саме з Україною? Тому, що вона мала більше населення, ніж усі інші, разом узяті, неросійські республіки. Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. була створена й існувала розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, набула значного розвитку культура, істотно поширилася сфера вживання української мови.

Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин, чи український інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін вів у 1932–1933 рр. неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліційний, політичний та економічний арсенал. Цю війну людство згодом назвало страшним, але точним словом – Голодомор [15] (уперше цей термін в офіційному публічному виступі на з'їзді Спілки письменників використав відомий український поет і громадсько-політичний діяч Іван Драч, запозичивши його в діаспори).

Перехід до колективізації підштовхнула так звана криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство, цілком резонно розуміючи ринок як купівлю-продаж за взаємною згодою, відмовлялось продавати його державі за нижчими цінами. За підрахунками радянських економістів, через штучно встановлену різницю цін на товари промисловості й сільського господарства з метою викачувати гроші на розвиток індустрії, головним чином у Росії, українське селянство втрачало щорічно 300 мільйонів золотих довоєнних карбованців, що становило 20 карбованців на десятину посівної площі. Іншими словами, якщо український селянин до Першої світової війни міг придбати якийсь промисловий виріб за 1 пуд збіжжя, то тепер мусів віддавати за те ж 4–5 пудів хліба [22]. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Один із провідних західних дослідників висвітлюваної проблеми професор Є.Карч характеризував нездатність створити зерновий запас у врожайні роки як «недбалість, що межує з безглуздя», і додавав: коли через некомпетентність верхів і фіскальну політику в 1927–1929 рр. спалахнула заготівельна криза, спроможність уряду адекватно відреагувати на неї фактично була паралізована «одночасною й майже неймовірною кризою в інформації». Насправді ж, на думку Карча, «побоювання, які тоді існували щодо здатності радянського селянина постачати ринок своєю продукцією... були абсолютно безпідставними», адже, за підрахунками, в 1927–1929 рр. досить було лише дотувати 131,5 млн крб для підвищення цін на хліб, і ринок швидко б стабілізувався [9, 99].

Прагнучи розколоти село, радянська влада звинуватила в провалі хлібозаготівель не всіх селян, а тільки заможних – «куркулів». Тому запровадження надзвичайних заходів із вилучення хліба здійснювалося, за словами Сталіна, як тимчасовий крок «у зв'язку з виступом куркульства проти радянської політики цін», «як один із засобів зламати опір куркульства і взяти у нього максимально хлібні надлишки, необхідні для того, щоб обійтися без імпорту хліба і зберегти валюту для розвитку індустрії» [28, 347]. Хоча, за його ж даними, у 1926/1927 господарському році «куркулі» мали у своєму розпорядженні лише 20% товарного хліба, у той час, як середняки та бідняки – 74%. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому 13 лютого 1928 р., генсек фарисейськи стверджував: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д. є контрреволюційним базіканням» [7, 65–66]. На жаль, як виявилось, «базікав» сам Сталін.

На Українську СРР*, яка була основною постачальницею хліба для Москви, Ленінграда, інших великих промислових центрів, був накладений план у 265 млн пудів хліба, збільшений згодом до 277 млн пудів [7, 66]. Переконати селян добровільно везти хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою «загороджувальних загонів», «протягування» через селянські збори постанов з рішенням у разі нездачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади із позбавленням землі тощо. Брутальним пограбуванням виглядало на практиці й широке застосування ст. 127 КК УСРР: виходячи з настанов забезпечити успіх державних поставок будь за що, правоохоронні органи не зупинялись перед експропріаціями не тільки всього наявного хліба у селян, але також їх майна, арештами та вислання-

* Назва Українська Соціалістична Радянська Республіка існувала впродовж 1919–1936 рр. За конституцією Радянської України, прийнятою 30 січня 1937 р., встановлювався інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

ми. Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників – спочатку на хлібофуражному, а пізніше на м'ясному, мануфактурному та іншому ринках. Тільки з 5 по 26 січня 1928 р. в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких були засуджені на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та висланням за межі України. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зростає до 1726 осіб [3, 210–211]. Водночас у ході проведеної органами ДПУ у березні 1928 р. «широкої операції зі зняття українського антирадянського активу» було заарештовано понад 400 осіб [7, 66].

У листі мелітопольського окружного прокурора до Наркомюсту від 28 січня 1928 р. наводилися волаючі приклади розправи місцевих властей із селянами за несплату податків. «До мене звернулися два селяни Закалічний Яків і Слашилін Яків, мешканці с. Н. Спасівка Мелітопольського округу. Вони втекли з села тому, що їх дуже били представники комісії з реалізації селянської позики. Погрожуючи револьвером, вимагали підписатися на позику від 400 до 1500 руб.

Після тортур відпускали селян лише після того, коли останні давали підписку, що сплатять призначену комісією суму, а також про те, що їх не били, а були з ними ввічливими. П'ятеро винних у знущаннях над селянами затримані, їх справа передана слідчому Мелітопольського окрсуду».

А в с. Зибкове Онуфрієвського району комісія з проведення кампанії по самообкладу в складі представника Онуфрієвського районного виконавчого комітету (РВК), голови сільради, завідувача сільбудом і селянина Хлебутіна (всі члени партії) стала викликати заможних селян до сільради і пропонувати облігації на значну суму. В разі відмови від покупки облігацій їх вартість переводилася комісією в самообклад, який у примусовому порядку вилучали. В селянина Стрельцова комісією примусово було продано 145 пуд. хліба, коня, а в його господарстві залишили 30 пуд. хліба при 7 їдцях.

У деяких селах Меджибізького району, згідно з рішенням президії сільських комітетів незаможних селян (КНС), особливо злісним нездавачам хліба на ворота прибивали чорні дошки з написами: «ворог радянської влади».

У Кременчуцькому окрузі на березень місяць 1928 р. було винесено 67 ухвал про виселення злісних нездавачів хліба й ухвалено 120 рішень про конфіскацію у таких землі [6].

За допомогою силового тиску на селян в УСРР на 1 квітня заготовили 200 млн. [7, 66]. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Однак українська економічна та суспільно-політична ситуація в Україні стала набувати загрозливого характеру, коли навесні 1928 р. з'ясувалося, що внаслідок холодної зими в республіці загинуло 52,8% площі озимини (23,5% всієї засівної площі) [3, 212–213, 220]. Далі – ще гірше: на зміну холодній ве-

сні прийшло вкрай посушливе, з суховіями літо, що призвело до масової загибелі хлібів. Недорід і хлібозаготівлі призвели до загострення продовольчого стану в українському селі. Загальний обсяг хлібозаготівель в УСРР сягнув 258,5 млн пудів, з яких лише 72,9 млн були використані на харчування населення республіки. У багатьох районах, у тому числі південно-західних, які на початку 1920-х років пережили тяжкий голод, з настанням літа 1928 р. знову почало голодувати до трьох мільйонів людей [7, 66].

У травні і червні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло «випадки голодування» й доручило Українській економічній нараді детальніше вивчити питання і виділити кошти для допомоги, «звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги». Тиск на селянство воно виправдовувало необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості». Відповідні завдання були поставлені і перед ДПУ. Заслухавши 4 травня 1928 р. на своєму закритому засіданні доповідь голови ДПУ УСРР В. Балицького, політбюро ухвалило постанову, в якій, зокрема, зазначалося:

«1. Зважаючи на серйозне пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, зокрема у зв'язку з частковим недородом і пересіванням, особливо в степових округах (Запорізький, Мелітопольський, Херсонський та ін.), визнати необхідним:

[...]

г) ДПУ посилити роботу по боротьбі з активно виступаючими антирадянськими елементами на селі (колиш[ні] поміщики, колиш[ні] поліцаї, попи, куркулі), застосовуючи до них заходи репресії. При цьому з максимальною обережністю підходити до тих окремих середняків, які виявилися втягнутими в антирадянську роботу, застосовуючи до них необхідні заходи лише в найвинятковіших випадках і як поодинокі явища.

д) ДПУ негайно вжити заходів до посилення роботи і апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої і антирадянську діяльність, що проявляється на селі.

[...]

4. У зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті і селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, які проводять активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти, заздалегідь повідомляючи в ЦК питання, що стосуються цілих груп» [7, 66–67].

З другої половини 1928 р. ситуація продовжувала погіршуватися – хлібозаготівельна криза повторилася в гостріших формах через неврожай в основних житницях СРСР – Україні і на Північному Кавказі. І хоча новий хлібозаготівельний план (164 млн пудів) для УСРР був значно мен-

шим, ніж у попередні роки, він все-таки виявився занадто великим [7, 68]. За таких умов реанімація практики продрозверстки, звичайно, не могла не позначитись негативним чином на політичних настроях українського села, атмосфера в якому ставала вибуховою. Почастішали випадки фізичної протидії селян вивозу хліба, побиття активістів, самосуди тощо. З жовтня 1928 р. по 1 лютого 1929 р. по всій Україні зареєстровано 290 випадків терористичних актів (убивства, побиття активістів, підпали майна і зерна тощо). Відмічена тенденція до їх зростання: за 1-е півріччя 1928 р. їх було 117; за 2-е – 302. У зведенні про політичне становище, складеному центральною виборчою комісією на 30 листопада 1928 р., повідомлялося про різні форми селянського опору:

- ✓ с. Ярославці, Київщина: вбитий через вікно член сільради, активний громадський діяч;
- ✓ с. Стара Синява, Київщина: куркулі підпалили цегляний завод, що належав колгоспу;
- ✓ Мелітопольський округ: 18 куркулів побили групу активних незаможників;
- ✓ с. Дромове, Артемівський округ: куркулі підпалили склад МТС;
- ✓ с. Задовка, Одеський округ, радгосп ім. Т. Шевченка: радіатори тракторів забиті піском, внаслідок чого вони виведені з ладу;
- ✓ с. Оранське, Дніпропетровський округ: стріляли у вікно будинку, де збиралася біднота [6].

Спецоргани також констатували поступове переростання «кримінального бандитизму» в Україні на політичний. Селами почали ширитися недвозначні частівки на кшталт: «Пароплавчик пливе мимо пристані, будемо рибку кормити комуністами». Гулом невдоволення й недовіри зустрічало селянство різного роду «уповноважених»: «Годі вже нас катувати, знущатися над нами», «Серп і молот – кують нам голод». Листівка Союзу звільнення України «До всіх» закликала до зброї: «Хто не хоче гинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відпрацьовувати кріпацтво – до зброї!» Закликала саботувати хлібозаготівлі: «Жодного пуда хліба більшовикам!» Дедалі уважніше українські селяни прислуховувались до сумних і тривожних співів лірників, які з'явилися на ярмарках і майданах, та мандруючих «святих старців». Так у м. Лепетиха Мелітопольської округи один такий старець, вказуючи на три копни пшениці, пояснював селянам: перша копна – змій-облігації, друга – кров, яку з вас п'ють комуністи, третя – хліб, що від вас увезли [3, 212–213, 220; 6].

У резолюції спеціальної наради з боротьби з бандитизмом, що відбувалася 15 листопада 1928 р., названі округи, «вражені бандитизмом»: Коростенський, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Тульський, Уманський, Шевченківський, Зінов'євський, Київський, Конотопський,

Глухівський, Чернігівський, Полтавський, Лубенський. За кількістю здійснених терористичних актів округи відповідно розташовуються: Чернігівський, Київський, Запорізький, Артемівський, Полтавський, Одеський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Шевченківський. Органами ДПУ і Мілрозшуку в 1928 р. ліквідовано 12 «групових банд» і затримано 4756 «бандитів-одинаків» [6].

У березні 1928 р. керівник республіканської компартійної організації Л. Каганович у виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що початок хлібозаготівельних кампаній в Україні спричинив «посилення шовінізму», причому «не тільки зверху, але й знизу». «Ми маємо балачки про те, – констатував він, – що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем» [3, 51]. 21 липня 1928 р. у ЦК КП(б)У надійшло спецповідомлення, що в с. Виски присутні у робітника гості говорили, що «селяни незадоволені владою і євреями, які вивезли хліб за кордон. У селі такий тривожний настрій, що варто запалити сірник і буде пожежа» [6].

У частині селянських листів, адресованих керівникам УСРР Петровському, Чубарю, Кагановичу та ін., разом з надією знайти у них розуміння у вирішенні селянських проблем, все наполегливіше проглядається стихійна форма протесту, породжена безвихідним становищем. 5 грудня 1928 р. у листі Г.Петровському, виходець із селян Харківщини, 36-річний Ф. Маслій, технік-приймальник із Харкова, питає: «Куди ми йдемо? Податки сільськогосподарські дуже важкі. Хліба селянинові-виробникові вистачає до Різдва. Причини зубожіння селянина в неправильній політиці на селі. Десятки ухвал партз'їздів, сесій, конференцій з селянського питання при теперішній важкій податковій політиці селянинові нічого не дадуть: Ми себе заспокоюємо, що селянське господарство росте, але в цілому це помилка: Селянство не з нами, воно проти нас! Григорію Івановичу! Це ж не тільки в Слов'янському районі: Селяни плачуть по всьому Союзу, по всій Україні. Хіба ви не чуєте їх стогони?» [6].

Щоби створити «сприятливі» умови для хлібозаготівлі, на виконання вказівок політбюро ЦК КП(б)У щодо боротьби з «активно виступаючими антирадянськими елементами на селі» було вжито репресивних заходів. У серпні 1928 р. ДПУ УСРР заарештувало 1219 «бандитів», 1060 з яких вислали за межі України.

У листопаді ДПУ провело нову операцію – проти «найбільш злісних куркулів-перекупників», після якої приватник фактично цілковито припинив свою діяльність на зерновому ринку. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Це ще більше ускладнило продовольчу ситуацію. Введення 14 лютого 1929 р.

карткової системи для «трудового населення» – нормованого забезпечення міських робітників і службовців хлібом, а згодом й іншими продуктами – становища не поліпшило.

Критичною навесні 1929 р. залишалася обстановка в українському селі. У багатьох селян недорідних округ закінчилися припаси продуктів харчування, розпочався масовий забій тварин, проїдання посівного матеріалу. Селяни намагалися рятуватися, вживаючи в їжу сурогати. Випадки опухання та голодної смерті стали набувати масового характеру. Страждання та розпачливі настрої людей були особливо помітними на фоні безпомічності влади, допомога якої голодуючим виявлялася блефом [3, 222, 225–226]. Загальмувати негативні процеси можна було лише відмовившись від силової політики.

Однак той факт, що за 11 місяців хлібозаготівельної кампанії (станом на травень 1929 р.) поставки з УСРР виявилися значно меншими (71,1 млн пудів) від запланованих лише посилив репресії проти селян, передусім заможних. Насильницьке вилучення всього наявного хліба, а в разі його відсутності – опис, конфіскація і продаж «з молотка» майна понад 18 тис. селянських господарств – істотно збільшило хлібопоставки.

У червні 1929 р. держава ввела обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. А за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. груповий опір розкладці, ухиляння від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за статтями Карного кодексу УСРР, в яких передбачалися конфіскація всього майна й депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. Восени 1929 р. в УСРР були «розкуркулені» ще 15 тис. селянських господарств [7, 68].

26 вересня 1929 р. постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» було ліквідовано добровільність контрактаційного договору селян з державою. Призначені для села товари селяни могли отримувати лише за умов виконання плану контрактації, який став розглядатися як «засіб організації планового товарообміну між містом і селом». Вводилися так звані «тверді завдання» – обов'язкова здача державі товарного зерна, внаслідок чого селяни втрачали зацікавленість у збільшенні обсягу цього виробництва. До хлібозаготівельної кампанії, вишукувати нібито існуючі великі таємні сховища зерна, було залучено 30 тис. активістів. Організовані по селах надзвичайні «трійки» мали здійснювати контроль над місцевою владою у вилученні хліба. Крім обшуків та подвірних обходів, щодо селян вживалися різноманітні форми репресій [28, 348]. Тобто, застосовуючи методи періоду «воєнного комунізму», влада намагалася вирішити нею ж створену проблему хлібозаготівель.

У відповідь на запровадження державою примусового вилучення певної частини врожаю за фіксованими низькими цінами селяни почали зменшувати площі посівів і різати худобу [23, 179]. Так вони прагнули домогтися переведення їхніх господарств у розряд середняцьких і навіть бідняцьких, щоб зменшити таким штибом норму оподаткування. Документи, що відобразили суспільно-політичні настрої селянства України кінця 20-х років, зберігають у собі величезний пласт інформації наростаючого селянського стогону й крику, скарг і благання до властей з проханням зупинити грабіж села, селянського господарства. Так заможний селянин Осадчий з Бердичівщини роздумував із цього приводу: «Може, я і куркуль, оскільки маю прибутки за підрахунками сільради 800 руб. Продподатку мені нарахували 120 руб. 25 коп., самообкладу 75 руб. 22 коп. Разом я повинен заплатити 195 руб. 47 коп. Я маю 7 десятин 3 сажні нікуди не придатного піску, а також маю дуже хорошу рамкову пасіку. Коли мене зараховують у куркулі, тобто вороги держави, значить, навесні я ліквідовую пасіку. Збиратиму по 3 коп. з десятини, та зате не вважатимуся ворогом держави. Хоч і не приноситиму користі, та зате числитимуся неможником, буду фундаментом держави, хоч і гнилим, але фундаментом. Я працюю, як каторжник і, врешті-решт, втратив пошану своїх селян і вимушений продавати корову, залишивши дітей без молока, щоб тільки сплатити податки, щоб не піддати себе ще більшим образам» [6].

«Вигадок та ініціатив» на місцях з приводу випомповування податків була велика кількість. «У нас в Межівському районі Дніпропетровського округу, – писав селянин до газети «Радянське село», – піднесли нахабно самообклад по 1000 руб. Питається, на кого наклали? На того, хто трудиться. Батько не міг заплатити податок, так вони прийшли й забрали коня, корів, овець і продали. Залишився батько з 15 душами сімейства без нічого» [6].

Примусова праця ніколи не давала високої ефективності, а тим більше задоволення. Нарком оборони Климент Ворошилов на зустрічі з українськими землеробами вимушений був вислухати крик селянської душі: «Ех, якби ми працювали, ну, скажімо, половину того, що раніше робили, то завалили б усіх хлібом і не знали б, куди його дівати!» [18, 268].

Про гостроту проблеми хлібозаготівель свідчить і той факт, що з метою запобігання надходженню до Червоної армії «повідомлень розкладницького характеру» наказом ОДПУ від 23 жовтня 1929 р. була оголошена інструкція, за якою належало піддавати перлюстрації насамперед ті листи, що йшли з села до армії в період хлібозаготівельних та посівних кампаній. А в циркулярі ОДПУ від 7 грудня 1929 р. увагу всіх Повноважних представництв ОДПУ і начальників особливих відділів військових округів було звернуто на необхідність посилення роботи з виявлення зв'язків лік-

відованих «контрреволюційних організацій» у місті і, особливо, на селі, серед військовослужбовців Червоної армії.

Завдяки, як зазначає історик Сергій Кокін, неймовірному напруженню і жертвності українського селянства та шляхом придушення його спротиву до 1 листопада 1929 р. УСРР виконала річний план здачі державі зерна (майже 226,9 млн пудів). Та, крім забезпечення виконання планів хлібозаготівель, посилення репресивного тиску на селянство мало примусити його вступати до колективних господарств (колгоспів). Ліквідація приватного сектору і створення колгоспів перетворювали селян на дешеву і підневільну робочу силу, яка повинна була забезпечити хлібопостачання міста, промисловість, новобудови, Червону армію, формування експортного фонду держави. За допомогою колгоспів владі набагато легше було привласнювати результати праці селян.

Певні успіхи цей тиск приніс: на жовтень 1929 р. кількість селянських господарств, що ввійшли до колгоспів, в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р., а створених колгоспів налічувалося вже 2 200. Але об'єднували свої господарства здебільшого наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селян-власників вступати до колгоспів не вдавалося.

7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» була опублікована стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», яка передувала рішенням пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 10–17 листопада. У статті генсек стверджував, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через якихось три роки СРСР стане чи не найбільшою хлібною країною у світі. Всупереч фактам він заявив, що «селяни в колгоспи пішли цілими селами, повітами, районами». Виходячи з цього, пленум визнав недостатніми затверджені XV з'їздом партії темпи усупільнення селянських господарств і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації.

У резолюції пленуму «Про сільське господарство України та про роботу у селі» підкреслювалося, що «Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого суспільного господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи ...» [7, 69–70]. Отже, комуністичний режим, зробивши ставку на силу, вирішив ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати землеробів до колективних господарств і перетворити їх з господарів-власників у контрольовану владою найману робочу силу, свого роду пролетарів. Зробити це в Україні з її споконвічними приватницькими чи, радше сказати, фермерськими інстинктами без колосального силового тиску, як показував досвід колективізації попередніх років, було неможливо.

Визнавши, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію, комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Яковом Яковлєвим (Епштейном), встановила терміни суцільної

колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси кинуто гасло «шалених темпів колективізації». 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р. [8, 8]. Таким чином, українські партійні вожді скоротили терміни колективізації на 1–1,5 року.

На початок 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств в УСРР стрімко зростає до 827 тис., кількість колгоспів – до 18 526, а районів суцільної колективізації – до 106 (число останніх зросло більш як удвічі, ніж було на 1 жовтня 1929 р.) [7, 69–70]. Для проведення колективізації з міст у села на початку 1930 р. відряджали «двадцятип'ятитисячників» – робітників-комуністів з великих промислових підприємств. Насправді, як зазначає професор Я.Грицак, їх було більше, аніж 25 тис. – лише в одній Україні до кінця зими 1930 р. Налічувалося 23 тис. присланих з міст робітників. Здебільшого це були росіяни. На допомогу їм в села направлялися комсомольці, рядові солдати і молодші командири, які пройшли спеціальні курси для проведення колективізації. Посланцям з міста доручалося керувати новоствореними колгоспами, хоча більшість з них не мала жодного уявлення, як вести сільське господарство. Але комуністи керувалися власною логікою: якщо природні тенденції розвитку економіки стають на заваді соціалістичним перетворенням, їх можна здолати силою державних декретів. Як заявляв один з провідних сталінських економістів Струмилін: «Закони нас не обмежують. Немає таких фортець, яких більшовики не могли б узяти» [4, 178].

Початок суцільної колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Адже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Тому, як писала 5 лютого 1930 р. у своєму щоденнику мешканка м. Городок Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області Олександра Радченко: «Завдяки колективізації нарід, селяни нищили (та й тепер знищують) сільськогосподарський інвентар як живий, так і мертвий. Скотина вирізана, і всі сидять без м'яса. Якщо до кооперативу надходить м'ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базари ліквідовані, а кооперативів, які б постачали населенню овочі та жири, немає та й не бу-

де, мабуть... Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого хватить хліба до нового врожаю.

Викачка хліба восени також була причиною знищення скотини. Всі останні місяці йде розкуркулювання. Розкуркулюють так званих експортників та бувших торговців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей...

Після десятикратних виступів представників влади на зборах, визовів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів примушують селян вступати до колгоспу. Селяни, та й не тільки селяни, а всі обурені розпорядженнями влади. Обурені владою. Що таке буде? Що таке буде? Так жити не можна.

Полуголодівка, жорстоке відношення влади озлобило людей» [26, 46–47].

Найбільший опір чинили навіть не багатші селяни, а ті, які нещодавно дістали землю, а також «бідні селяни, які лише недавно стали середняками». Тому досягти бажаного вдавалося лише шляхом грубого насильства. В Україні, як змушений був визнати генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, адміністрування і методи насильства систематично застосовувались не лише щодо середняків, а й до бідняків. Вони стали невід'ємною частиною практичної діяльності райкомів та окружкомів. Звичною процедурою на сільських зборах було запитання, яке ставив перед учасниками посланець партії: «Хто тут проти колгоспу та радянського уряду?» або: «...всі селяни повинні обов'язково вступити до колгоспу. Хто не захоче вступати – той ворог радянської влади» [9, 169, 171]. Ті, що не вступали до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, часто їхніх дітей виключали зі шкіл, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Про те, якими методами здійснювалася колективізація, згадував Петро Гуменюк, котрий у той час проживав у селі Мітлинці Гайсинського району на Вінниччині, а згодом мешкав у Тернополі: «Ми, цікаві до всього діти, зазирали у вікна сільради. Кожного разу картина була одна й та ж, лише дійові особи мінялися. Дядько, наш, сільський, стояв посеред кімнати, а за столом сидів уповноважений з району, і між ними йшла сварка. Тут же були активісти – сільське начальство. Уповноважений кричав, зривався з місця, перехилявся через стіл, махав руками, вихоплював наган і трусив ним перед дядьком. А дядько стояв, як укопаний, тільки зрідка піднімав голову і щось несміло говорив. Ми здогадувалися, що все те означає, бо в сім'ях тільки й розмов було про це. Одних примушували записуватися в колгосп, інших допитували, чому не здають хліб, не сплачують податок» [11, 117–118].

Особливо активним був наступ проти заможних селян, які впродовж короткої віддушини за часів НЕПу своєю підприємливістю, кмітливістю, працьовитістю досягли певних економічних успіхів, – так званих куркулів. Їм влада інтенсивно створювала фальшивий образ експлуататора, заможного, міцного й невисокого, від якого позбавлялися (хай би навіть і в трохи негуманний спосіб) як від ворога партії, прогресу й селянських мас. Насправді ж, зазначає професор Роберт Конквест, ця фігура – якщо прийняти, що вона взагалі існувала в такому вигляді – зникла ще до 1918 р. Тому до «куркулів» відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-односібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою, власників двох-трьох корів або навіть бідніших (коли ті за своїм майновим станом не дуже відрізнялися від «куркуля»).

Спочатку наступ проти заможних селян здійснювався шляхом адміністративного тиску – встановлювався високий податок («куркуль», середній заробіток котрого лише уп'ятеро перевищував середній заробіток незаможника, сплачував податки у 30 разів більші, ніж останній [9, 114]), заборонялася оренда землі тощо. Разом з іншими видами покарань часто застосовувалося «позбавлення виборчих прав». Селянин, за словами Р. Конквеста [9, 114], таки остерігався втрати цього, по суті фіктивного, привілею, бо це одразу ж зафіксувалося в його особистих документах, і від цього тавра він не міг позбавитися ніде, де б не шукав праці або притулку. Позбавлення виборчого права часто супроводжувалося відмовленням такій особі в житлі, харчових картках, медичному обслуговуванні, а особливо – засланням.

У міру загострення кризи хлібозаготівель компартійна політика примусу посилювалася. Так, 28 червня 1929 р. було ухвалено: селянина можна карати навіть за відсутності доказів «приховування» зерна; в разі невиконання норми хлібоздачі на нього треба накладати штрафи, а при несплаті податку – експропріювати. Інший указ, від того ж дня, передбачав такі покарання за «невиконання загальнодержавних розпоряджень»: спочатку штрафи, а у випадку повторної «провини» – тюремне ув'язнення на рік; таке ж «невиконання», але групове, тягло за собою ув'язнення строком на два роки з цілковитою або частковою конфіскацією майна та подальшим засланням [9, 119–120]. Щоб уникнути такого лиха, «куркулі» тепер намагалися розпродати свої господарства й переселитися до міст.

3 грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору: селяни, які активно протистояли колективізації, підлягали розстрілу або ув'язненню, заможніші – виселялися у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під «розкуркулення», чи радше розселяння, потрапляли не лише заможні господарі, а й ті, що не хотіли йти в

колгоспи – нерідко бідняки, яких офіційно стали називати «підкуркульниками». Один активіст так описував типового тогочасного «глитая»: «Він має хвору жінку, п'ятеро дітей і ані крихти хліба в домі. І це той, що ми його називаємо куркулем! Дітлахи в лахмітті й дранті. Вони всі виглядають як привиди. Я бачив горщик на печі – кілька картоплин у воді. То була їхня вечеря сьогодні» [9, 132].

27 грудня 1929 р. Сталін оголосив завдання «ліквідації куркульства як класу». Ця кампанія стала формою репресій щодо всього селянства, оскільки була покликана терором щодо однієї його частини – «куркулів» – залякати всіх інших, змусивши їх подати заяви до колгоспу. Якщо у 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то в дійсності до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як «спецпоселенців» чи, радше сказати, кріпаків заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирили, бо жили і працювали у нелюдських умовах. Ще 300–500 тис. було розстріляно на місці як «куркулів» [12, 224]. Значною мірою на кістках українців розбудовувалися Кузбас, Караганда, Печора, Колима...

На розвиток сталінської ініціативи політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня 1930 р. прийняло «цілком таємну» постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» [20, 147–152]. Серед іншого, вона передбачала конфіскацію в куркулів цих районів засобів виробництва, худоби, господарських і житлових будівель, підприємств із переробки, кормових і насінневих запасів. Одночасно, з метою рішучого підризу впливу куркульства на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовного придушення всяких спроб контрреволюційної протидії з боку куркулів заходам, що проводяться радянською владою і колгоспами, вжити стосовно куркулів такі дії:

а) перша категорія – контрреволюційний куркульський актив негайно ліквідувати, шляхом ув'язнення в концтабори, не зупиняючись щодо організаторів терористичних актів, контрреволюційних виступів і повстанських організацій перед застосуванням вищої міри репресії;

б) другу категорію повинна скласти решта елементів куркульського активу, особливо з найбагатших куркулів і напівпоміщиків, які підлягають висилці у віддалені місцевості Союзу РСР і, в межах даного краю, у віддалені райони краю;

в) у третю категорію входять куркулі, що залишаються в межах району, але підлягають розселенню на нових, відведених їм за межами колгоспних господарств ділянках.

Районами висилки першої і другої категорії куркулів повинні бути необжиті і малообжиті місцевості з використанням виселенців на сільськогосподарських роботах або промислах (ліс, риба та ін.).

Додаткових заходів, спрямованих на запобігання вибухам незадоволення селян, вживали органи ДПУ. 2 лютого 1930 р. вийшов наказ ОДПУ «Про завдання органів ОДПУ з ліквідації куркульства як класу». У ньому на органи держбезпеки покладалися такі завдання:

«1. Оперативне забезпечення масового виселення (насамперед із районів суцільної колективізації і прикордоної смуги) найбагатших куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всіх решти куркулів, з яких формувався куркульський актив) і їх сімейств у віддалені північні райони з конфіскацією у них усіх засобів виробництва (худоби, машин та іншого інвентаря).

2. Господарський устрій виселених куркулів, агентурно-оперативне обслуговування місць поселення куркулів і боротьба з їхніми втечами звідти.

3. Ліквідація всіх куркульських антирадянських організацій, угруповань і знешкодження найбільш злісних куркулів-одинаків, що проводили активну антирадянську діяльність.

4. Придушення озброєних куркульських виступів і бандитизму» [7, 70–71].

До розкуркулювання залучалися «двадцятип'ятитисячники», «активісти» з числа селян, місцеві керівники. Проведення операції в одному селі займало декілька годин. Траплялося, що поки селянин-активіст брав участь у розкуркулюванні в одному кінці села, в іншому кінці експропріювали його власне майно. Невдовзі до мерзлих боліт Далекого Сходу безперервною низкою потягнулися наглухо забиті вагони з десятками тисяч ні в чому не повинних людей, яких гнали на вірну смерть. Очевидець-залізничник, що бачив на початку 30-х років ешелони депортованих, свідчить: «Багато разів із вагонів, що минали, нам викидали згортки. Ми знали, що в них. У них були дитячі трупи. Ми розгортали їх, діставали записки, дуже схожі за змістом: «Заради Бога, поховайте раба Божого...» І ім'я. І ми ховали вздовж залізничного полотна цих самих «куркулів», «рабів Божих» Михайликів, Даринок, Іванків – грудних і однорічних, русявих і чорнявих... А на їх Батьківщині і на їх крові піднімалися колгоспи. У будинки розкуркулених в'їжджали нові господарі...» [17].

«Куркулям дозволялося брати з собою лише те, – пише професор Я. Грицак у «Нарисах історії України...», – що вони могли нести на собі. Босих і погано вдягнених селян вантажили у вагони і переправляли у віддалені російські райони – Мурманськ, Вологду, Архангельськ та ін. – або ж у Казахстан. Якщо депортація відбувалася зимою, людей вивантажували просто в сніг. Без сокири і пили у лютий мороз вони будували собі житла з

гілок. За короткий час від холоду й голоду вмирили діти, хворі та люди похилого віку. Смертність була дуже високою: за приблизними підрахунками, загинула майже третина депортованих. Ті, хто виживав, опинявся на становищі «спецпоселенців» – їм не дозволяли залишати свої поселення, вони перебували під наглядом чекістів і змушені були тяжко працювати у радгоспах, на підприємствах важкої промисловості, вугільних шахтах. Режим «спецпоселень» наближався до кріпацтва ще в одному: якщо вільні дівчина або парубок брали шлюб із «спецпоселенцями», вони самі переходили до цього стану. Оскільки переселенці здебільшого були винятково працюючими людьми, дехто з них навіть на новому місці міг досягти добробуту – тоді їх розкуркулювали і висилали вдруге» [4, 179].

Відомий радянський письменник В. Тендряков писав у своєму творі «Смерть»: «У Вохровому, окружному центрі [на Півночі], в маленькому сквері біля станції розкуркулені селяни з України лежали й умирали. Людина звикала бачити там вранці трупи; зупинявся віз, й Абрам, лікарняний візник, скидав їх на купу. Не всі вмирили; багато блукало запиленими, злиденними маленькими вуличками, тягнучи безкровні сині ноги, опухлі від водянки, випробовуючи кожного перехожого собачими благальними очима... їм нічого не давали; жителі самі, щоб дістати хліба на свої продуктові картки, ставали в чергу вночі, перед відкриттям крамниці» [9, 154].

«Ліквідація куркульства як класу» мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації». Проте й це не допомогло. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби (порівняно з 1929 р. у 1932 р. поголів'я коней в Україні зменшилось на 1,3 млн, корів – на 871 тис., удвічі менше стало свиней і в чотири рази – овець [1, 25]), на відновлення якого потрібні були десятиліття. В багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів. У січні 1930 р., за даними Вінницького обласного державного архіву, в 45 селянських заворушеннях в Україні брали участь 13410 осіб, у лютому в 200 заворушеннях – 59600 осіб, у березні кількість антирадянських виступів сягнула 2945, а участь брали вже 877 тисяч селян [24]. Воно й не дивно, бо рушилася з діда-прадіда встановлена хліборобська культура й сама організація життя на селі.

Найпоширенішою формою селянського невдоволення були так звані «баб'ячі бунти», про які повідомляла навіть центральна радянська преса. Про один із таких виступів йдеться в офіційному звіті представників місцевої влади: «В селі з'явився великий натовп жінок, озброєних киями та іншими речами, і почав вимагати повернути їм коней. Вони також намагалися побити представників окружного виконкому та парткому. Орудувала

ними Каняшина Настя – дружина селянина-середняка». У багатьох випадках жінкам удавалося повернути майно, а подекуди вони відбирали й розподіляли зерно. Так у трьох селах Одеського округу в лютому 1930 р. жінки прогнали представників місцевої влади і забрали свої пожитки, здані раніше в колгоспи. Війська ДПУ придушили бунт, заарештувавши багатьох його учасниць. У с. Плешки Полтавської області навесні 1933 р. жінкам вдалося проникнути до зернової комори і забрати зерно. Міліція стріляла в них, убивши кількох. Решту учасниць цього виступу було депортовано. Загалом, в офіційних звітах повідомлялося про тисячі заарештованих і депортованих жінок [9, 177].

Нерідко селянські протести переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Люди озброювалися вилами, сокирами, палицями, дробовиками, мисливськими рушницями; в багатьох випадках їх очолювали колишні учасники великих селянських повстань початку 1920-х років. Відомий випадок, коли селянські загони очолив кадровий командир Червоної армії, який на той час перебував у відпустці. В нерівному бою з регулярними військами його убили. Щодо соціального стану учасників виступів, то в офіційних звітах повідомлялося, що серед них були не тільки куркулі (38%), але й середняки (38%) і навіть бідняки (24%) [9, 173, 174, 175]. Це справді був загальнонародний спротив новітньому кріпацтву.

У доповідній записці голови ДПУ УСРР В.Балицького про політичний стан селянства України у зв'язку з політикою «ліквідації куркульства як класу» за період з 20 січня по 12 лютого 1930 р. повідомлялося, що у січні сталося 37 масових виступів селян, у яких взяли участь 12 тис. осіб; на 9 лютого було заарештовано 11 865 осіб; у відповідь на розкуркулення селяни здійснили 40 «терористичних актів».

За даними заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона, з 1 лютого по 15 березня 1930 р. на селі було ліквідовано 36 «контрреволюційних організацій», 256 «контрреволюційних куркульських і терористичних груп», заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3 673 – відправлено до концтаборів, 5 580 – адміністративно заслано; за даними на 17-е березня, всього вислано 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб [7, 71–72].

Загалом, за підрахунками дослідників, упродовж 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю 1,2 млн селян [16, 23]. Проти них були кинуті регулярні війська, в тому числі й бронетанкові підрозділи, артилерія, а подекуди навіть авіація та хімічна зброя («Викочувалися кулемети, – писав очевидець, – встановлювалися гармати, розгвинчувалися балони задушливого газу... І часто не було навіть у кого запитати, що сталося в такому селі? – Немає села. Немає людей, які в нім жили: ні жінок, ні дітей, ні людей похилого віку. Снаряди і газ не щадять нікого...» [17]). Після придушення повстань, за свідченнями очевидців [9, 173, 174, 175],

десятки тисяч селян були страчені без суду і слідства, сотні тисяч їх відправлено до таборів і заслано.

Доволі часто в ряді округ озброєні вилами, сокирами, обрізами хлібороби протистояли радянській владі зі співами національного гімну «Ще не вмерла Україна» [3, 58]. Це свідчило, що ідеологія українського національно-визвольного руху надзвичайно міцно засіла в колективній свідомості українства.

Події набували загрозливих масштабів. Тому для заспокоєння селянства у ЦК ВКП(б) було підготовлено нову редакцію Зразкового статуту сільськогосподарської колгоспної артіль, який давав чітку відповідь на запитання про те, що слід колективізувати під час утворення колгоспу або вступу селянина до колгоспу; колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу, присадибну ділянку [7, 72]. А 2 березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Йосипа Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися «перегини» у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за «викривлення партлінії», передусім у форсуванні темпів колективізації, Сталін лицемірно перекладав на місцеве керівництво, вина якого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Проголошувалося, що основною ланкою колгоспного будівництва є артіль, а не комуна, його добровільні засади. Почався масовий вихід селян з колгоспів, насамперед в Україні, де їх кількість становила понад 50%.

Трохи пізніше Сталін та його оточення пояснили зупинку в колективізації компартійно-радянському апарату, який потрапив у стан шоку. Це було зроблено у формі закритого листа ЦК ВКП(б), адресованого низовим партійним організаціям. Навіть у закритих листах, які були цілком звичайною формою спілкування між «верхами» і «низами» державної партії впродовж багатьох десятиліть, зазначає професор С.Кульчицький, не часто зустрічається той рівень відвертості, з яким «верхи» звернулися до низових організацій в документі під назвою «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р.: «Повідомлення про масові виступи селян в ЦЧО [Центрально-Чорноземній області. – Авт.], Україні, Казахстані, Сибіру, Московській обл., які поступили в лютому місяці до Центрального Комітету, розкрили становище, яке не можна назвати інакше, як загрозливим. Коли б не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших «низових» працівників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірвано колгоспне будівництво і було б поставлено під загрозу наше внутрішнє і зовнішнє становище. Цим було викликано втручання ЦК, зміна Статуту с/г артіль і публікація за спеціальною ухвалою ЦК статті т. Сталіна «Запаморочення від успіхів» [10, 37, 41].

Але такий період невизначеності не міг тривати довго, тому більшовицьке керівництво вже у вересні 1930 р. відновило наступ на селян-одноосібників. Початок поклав директивний листа ЦК ВКП(б) «Про колективізацію», розісланий 24 вересня обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У ньому ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху». Окремо підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти по шляху створення сільськогосподарської артїлі «як основної форми колгоспного руху на даному етапі». Засуджувались «як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої праці по дальшому розгортанню колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (*мова йшла про 1929/1930 господарський рік. – Авт.*) лівих закрутів і помилок» [10, 42]. У результаті цього до кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі [7, 84].

Розуміючи, що насильство стосовно селян викликатиме зворотні дії – так зване «загострення класової боротьби» у трактуванні Й.Сталіна та його оточення, влада поряд із прямим придушенням відкритого опору селян «генеральній лінії партії» значну увагу приділяла локалізації селянського невдоволення, запобіганню виникнення ширших і масовіших протестів у суспільстві. Побоювання були недаремними, адже, якщо вірити даним ДПУ УСРР, лише впродовж 1930 р. в Україні зафіксовано 4 098 селянських виступів, у тому числі 3 208 – зі встановленою кількістю учасників – 956 587 осіб. Особливо небезпечним для влади, на думку дослідників, було те, що в ході виступів проявлялися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл і районів, створення озброєних загонів, висування селянських вожаків. Масштаби і подібні елементи організованості набували рис справжньої селянської війни проти влади. Не менш тривожним для керівництва компартії було висування селянством, зокрема на Правобережжі, політичних гасел самостійності України на противагу українській псевдодержавності в складі СРСР [2, 92].

Тому каральні органи, як дослідив згадуваний уже С.Кокін, ретельно відстежували ситуацію у своїх регіонах і військових частинах, що дислокувалися там, зокрема зв'язки військовослужбовців з рідними місцями, прагнучи своєчасно попередити потенційну небезпеку.

Так у середині червня 1930 р. конотопські чекісти «виявили», що «у с. Головеньки Борзнянського району існує повстанська організація, до складу якої входять майже всі куркулі села і хуторів, прилеглих до нього» – всього близько 50 осіб під керівництвом «колишнього офіцера царської армії» та «затятого українського шовініста», селянина хут. Чечель К. Заруби, що «мав зв'язок з Києвом». На чолі «організації» стояв «залишок не ліквідованих учасників СВУ в Києві».

За вказівкою харківського керівництва 1 липня 1930 р. Конотопський окрвідділ ДПУ завів агентурну розробку «Весна». Через чотири тижні сталися перші арешти підозрюваних і розпочалося слідство у кримінальній справі, яка успадкувала назву розробки, – «Весна». Керівництво органів держбезпеки виходило з того, що виступи бунтівних селян або будь-які інші форми спротиву режиму могли підтримати не тільки колишні офіцери і повстанці, а й військовослужбовці Червоної армії, яка тоді комплектувалася за територіальним принципом.

Масштаби слідства швидко зростали: восени – у грудні 1930 р. за підозрою у підготовці «всеукраїнського збройного повстання» чекісти заарештовували людей по всій території УСРР – на Полтавщині, Харківщині, Поліссі, у Центральній та Південній Україні, де виявляли «контрреволюційні змови» селянства у спілці з «офіцерськими організаціями». Невдовзі керівництво ОДПУ вирішило надати справі міжнародно-шпигунського забарвлення, заявивши, що діяльність «організації» спрямовувалася на підготовку «всеукраїнського збройного повстання» з метою забезпечення успіху іноземної інтервенції та «рейду петлюрівських партизанських загонів з Польщі, що повинен був передувати інтервенції»; «конкретним терміном повстання була намічена осінь 1930 р.» На бік селянства під час збройного повстання начебто мали перейти практично всі військові частини Українського військового округу (УВО).

Результати чекістської запопадливості для України були плачевними. Лише на Чернігівщині, яка розглядалася як база повстанського руху, за справою «Весна» каральні органи заарештували 3 400 потенційних повстанців, переважну більшість яких було розстріляно. У Києві виявили близько однієї тисячі «повстанців», з яких 730, у тому числі мінімум 300 колишніх офіцерів, заарештували. За результатами слідства 650 осіб дістали або вищу міру покарання, або ув'язнення. В регіонах колишніх офіцерів, які не служили в Червоній армії, заарештовували й засуджували за київською схемою: головним пунктом обвинувачення була підготовка антирадянського виступу у тому чи іншому місті – Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Зинов'ївську, Одесі, Полтаві і т. д. У частинах УВО 23–24 червня 1931 р. було засуджено до розстрілу та різних строків ув'язнення 328 командирів і службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів взяли на облік ОДПУ і більшість з них (переважно командирів рот, батальйонів, батарей) того ж року вилучили з армії. До інших військових округів було переведено 70% уцілілих командирів дивізій та начальників штабів, 80% командирів стрілецьких та артилерійських полків і їхніх помічників. В управліннях та частинах УВО залишилася мізерна кількість колишніх офіцерів (4–5 на дивізію) [7, 74–81]. Так було завдано запобіж-

ного удару проти тих, хто за певних обставин міг організувати й очолити збройний опір режиму.

Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання значно суворішою, ніж за царату, паспортною системою, запровадженою спільною постановою Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР 27 грудня 1932 р., та обов'язковою пропискою паспортів. В Україні ж паспорти ввели в 1933 р., під час Голодомору, як зазначено в постанові ВУЦК та РНК УСРР від 4 липня 1933 року, з метою: «врегулювання притоку населення до міста», «очищення міст» від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних та політичних злочинців, «шпигунів і диверсантів» [19]. Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (машинно-тракторних станціях (МТС), радгоспах, школах, лікарнях тощо), а їхні села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також так званих режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. [25]. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши репресивними заходами, їх, по суті, перетворили на людей «другого сорту». Це породило ненависть. І не лише, зазначає професор Юрій Шаповал [26, 47], селян до влади, а влади до селян. І у влади більше шансів виграти цей двобій ненависті, у влади контроль над хлібними й іншими харчовими потоками. У влади незаперечний засіб – покарати селян голодом. На Україну невблаганно насувалася трагедія Голодомору 1932–1933 рр. ...

Література

1. Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. / Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 12–80.
2. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір в Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
3. Гриневич Л. «... Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: Хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – № 10. – С. 208–234.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття: Навчальний посібник. – К.: Генеза, 1996.
5. Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна // Дзеркало тижня. – 2003. – 1–7 берез.
6. Капустян А. Общественно-политические настроения крестьянства Украины в 1920-е гг. // Международный исторический журнал. – 2000. – № 12.
7. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С. 62–87.
8. Колективізація і голод в Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. 2-ге вид., стереотип. / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. – К.: Наукова думка, 1993.

9. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993.
10. Кульчицький С. Опір селян суцільній колективізації // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 31–50.
11. Лазарович М., Николин М. Не погасне біль Голодомору 1932–1933. – Тернопіль: Новий колір, 2007.
12. Лазарович М. Історія економіки: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стереотип. – Тернопіль: ПП Шпак, 2008.
13. Лосев И. Это наша история // Свобода. – 2006. – 17 лип.
14. Махун С. Енн Епплбом: «Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви» // Дзеркало тижня. – 2006. – 8–14 квіт.
15. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Відлуння Голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів: НТШ, 2005. – С. 9–28.
16. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007.
17. Наумов С. Голод 1932–1933 годов. Жертвы и палачи. – Б.м.: Изд-во «Китеж», 1991.
18. Наше Отечество (опыт политической истории). Часть II / Кулешов С. В., Волобуев О. В., Пивовар Е. И. и др. – Москва: ТЕРРА, 1991.
19. Олійник В. Паспорт для обраних, загнаних та упряжених // Дзеркало тижня. – 2007. – 31 березня – 6 квітня.
20. Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г. // Исторический архив. – 1994. – № 4. – С. 147–152.
21. Сербин Р. Антигеноцидна конвенція ООН і український голодомор // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Serbyn-2006.php#2006-2>
22. Сергійчук В. Голод в Україні 1932–1933 років // http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/32_33.htm
23. Соколов Б. Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берия. Абакумов. – Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2001.
24. Черевко О. «... Колгоспи в Україні зроблено більшовицькими...» // Сільські вісті. – 2006. – 31 серп.
25. Шаповал Ю. «Повелительная необходимость»: рік 1932-й // День. – 2002. – 23 лист.
26. Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С. 45–61.
27. Шаповал Ю. Текст як доля // День. – 2003. – 22 лют.
28. Яценко Є. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки / Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків–Нью-Йорк–Львів: Березіль, 2006.

Любезна І.

РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗАПАСІВ ПІДПРИЄМСТВ ЦЕЛЮЛОЗНО-ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УМОВАХ АВТОМАТИЗОВАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Розглянуто актуальні питання, пов'язані з внутрішньогосподарським контролем запасів підприємств целюлозно-паперової промисловості, узагальнено його особливості в умовах автоматизованих інформаційних систем; запропоновано напрямки автоматизації стадій контрольного процесу запасів.

Розвиток сучасного целюлозно-паперового виробництва супроводжується зростанням обсягів облікової та контрольної-аналітичної інформації. Взаємозв'язок і взаємна обумовленість цієї інформації при створенні відповідних баз даних ґрунтована на нових способах взаємодії керівників, працівників бухгалтерської служби, відповідальних осіб і ряду інших працівників, котрі забезпечують досягнення такої мети підприємницької діяльності, як отримання максимального прибутку за мінімальних витрат. Досягнення окресленої мети можливе завдяки оперативному формуванню необхідної інформації для цілей управління, що забезпечують із допомогою широкого впровадження засобів її автоматизованого опрацювання.

Проблеми розвитку внутрішньогосподарського контролю (в тому числі в умовах автоматизованих інформаційних систем) на підприємствах досліджують М. Білуха, Ф. Бутинець, В. Завгородній, С. Івахненко, І. Матієнко-Зубенко, М. Матюха, Т. Микитенко, О. Мурашко, В. Рудницький, В. Сопко, Л. Терещенко, Б. Усач та інші вчені.

Проте аналіз економічної літератури свідчить, що особливо проблемним є застосування автоматизованих інформаційних систем для потреб внутрішньогосподарського контролю. Особливості контролю в умовах автоматизованого опрацювання інформації досліджені мало або висвітлені лише у загальних рисах. Тобто, проявляється чітка тенденція відставання новітніх технологій опрацювання економічної інформації від процесів контролю на підприємствах.

Отже, є об'єктивна необхідність у здійсненні комплексних наукових досліджень, формуванні відповідних алгоритмів і процедур контролю, а

також програмного забезпечення та методичних рекомендацій із питань контролю в умовах застосування ЕОМ.

Найоб'ємніша інформаційна ділянка підприємств целюлозно-паперової галузі, яка потребує постійного контролю, – управління матеріальними запасами. Актуальність дослідження питань автоматизації контролю у цьому напрямку посилена необхідністю забезпечення ефективного використання коштів у системі матеріально-технічного постачання і придбання сировини, матеріалів та інших матеріальних ресурсів.

Відсутність технічних можливостей автоматизації внутрішньогосподарського контролю окресленої ділянки негативно впливає на його ефективність. Це можна пояснити низкою причин. Однією з них є, наприклад, недостатньо високе вміння внутрішніх (та й зовнішніх) контролерів розкрити подробицю документації, здійснену за допомогою ЕОМ. Практика свідчить, що лише окремі фахівці контролю мають певні навички, знання та вміння в галузі електронного опрацювання даних. Іншими словами, нині виникла ситуація, за якої методи ревізій відстали від технології опрацювання інформації з допомогою ЕОМ.

Широке використання бухгалтерських програм для автоматизації обліку запасів створює умови для їх застосування і при проведенні ревізій, і для опрацювання контрольно-ревізійної інформації. Проте застосування комп'ютерних технологій потребує дослідження системи документування, що відображає рух товарно-матеріальних цінностей. Метою такого дослідження є вивчення інформаційних потоків, визначення обсягів інформації, контроль за правильністю її відображення в документах.

Сучасні бухгалтерські програми значною мірою допомагають при проведенні контролю на всіх ділянках обліку матеріальних цінностей на підприємстві. Для цього комп'ютеризовані системи бухгалтерського обліку повинні відповідати таким основним вимогам, як простота програми, її гнучкість. Поряд із цим така програма повинна забезпечувати можливість формування підсумкової і поточної інформації та можливість виправлення помилкових або спотворених операцій. При цьому процес контролю доцільно здійснювати відповідно до пунктів, передбачених у попередньо складеній програмі [4].

На наш погляд, програма контролю має охоплювати орієнтовно такі питання:

- ✓ визначення місця (бухгалтерія, цех, склад тощо) й способу (ручним чи автоматизованим способом) формування документа, його призначення;
- ✓ кількість примірників досліджуваного документа, котрі виписують одночасно;

- ✓ обов'язкові реквізити і показники, що містяться в документі, в т. ч. ті, що формуються в автоматичному режимі, – підсумки за рядками, термінами, електронні підписи і т. п.;
- ✓ формулярне подання та методика розрахунку обліково-економічних показників (особливо це стосується розрахунку оптимізації обсягів поставок і норм запасів);
- ✓ дослідження маршрутів руху паперових і електронних документів при їх опрацюванні та відображенні у системі бухгалтерського обліку.

Новим елементом інформаційних систем контролю матеріальних запасів можна вважати реалізацію функції автоматизації підготовки планової, проміжної (робочої) та вихідної (результуючої) інформації.

Обов'язковою умовою реалізації цієї функції, як цілком резонно зазначає Т. Микитенко [3], є організація єдиної автоматизованої бази даних об'єкта управління і файлів-класифікаторів обліково-економічних та контрольних показників.

В умовах застосування ПК і створених на їх основі АРМ внутрішнього контролера формується людино-електронна діалогова форма управління, ґрунтована на автоматизації контролю господарських процесів і явищ, організації системи АРМів з обліку та контролю і використанні активного діалогового режиму при формуванні різних вихідних документів.

Однак слід мати на увазі, що контрольні функції автоматизуються найважче. Сама по собі комп'ютеризація обліку не може усунути приховування крадіжок і зловживань через неправильне перенесення на електронні носії реквізитів, зазначених у документах, введення фальсифікованих документів тощо. Комп'ютер завжди однаково оцінює ситуацію і процес, тому ймовірність помилок контролю в умовах застосування комп'ютерів значно нижча. Отже, комп'ютерна програма забезпечує лише неупередженість і точність контролю [1, 305].

Тому, контрольний процес в автоматизованій інформаційній системі обліку запасів підприємств целюлозно-паперової промисловості має охоплювати більше розрахункових процедур, а також наступні стадії:

- ✓ документування операцій зі здійснення контролю за станом і рухом матеріальних запасів;
- ✓ систематизація й узагальнення обліково-економічних і контрольних даних для прийняття відповідних рішень та здійснення управлінського впливу на господарські операції зі запасами для оптимізації їх використання;
- ✓ відображення вихідних результативних висновків щодо обліково-економічних показників та їх використання в управлінні.

У випадку створення матеріальних носіїв інформації, що стосуються об'єктів контролю, передбачувані форми цих носіїв можуть охоплювати заготовки анкет, котрі дають змогу значно прискорити процес контролю. Крім цього форми документів мають також відповідати управлінським запитам.

Процес документування контрольних процедур може бути виконаний як у традиційній паперовій, так і в електронній формі. Дані в ці документи заносять із допомогою клавіатури. Після цього, використавши певну технологію контролю, інформацію записують на магнітний диск і розміщують в інформаційному фонді. Відповідними каналами мережевого зв'язку результати внутрішньогосподарського контролю передають керівникам для подальшого опрацювання даних і вжиття заходів реагування. Таким чином досягають високого рівня автоматизації циклу операцій контролю, починаючи із вхідної й закінчуючи вихідною інформацією. В результаті можна досягти звільнення працівників від трудомісткої та рутинної роботи і забезпечити можливість приділяти більше уваги контролю за операціями з матеріальними запасами, відображеними в обліковій інформації.

Крім цього, завдяки впровадженню автоматизованих систем контролю можна досягти кращої організації праці облікових працівників. Адже, як справедливо зазначає С. Івахненко, «якщо до впровадження комп'ютерних інформаційних систем уся інформація про роботу підприємства «розкидана» по окремих документах, папках тощо, то з початком комп'ютерної інформації системи вся інформація концентрується в одному місці – у базі даних сервера (тобто на твердому диску якогось комп'ютера). Оскільки це місце відоме всім працівникам, інформація стає доступною невизначеному колу осіб» [1, 311].

Загалом у випадку впровадження автоматизованих інформаційних систем внутрішньогосподарського контролю змінюється також функція бухгалтерської служби щодо використання ЕОМ. Персональні комп'ютери використовують не лише для потреб обліку, а й для виконання контрольних процедур. Проте такий підхід має, як уже було зазначено, і певні проблемні аспекти. Адже необхідно, щоби контролери володіли навиками роботи на ПК і розуміли процеси машинного опрацювання інформації.

З метою поліпшення орієнтації контролю в даних питаннях доцільно складати схеми документообігу, як це рекомендовано М.Матюхою [2, 173].

В умовах використання автоматизованих інформаційних систем контролю користувач таким чином зможе швидко знайти необхідні документи, сама автоматизована інформаційна система спрощує процедури, пов'язані з виконанням контрольних функцій (зрозуміло, що це потребує знання комп'ютерної техніки).

Застосування обчислювальної техніки суттєво впливає на послідовність і способи внутрішньогосподарського контролю. При машинному

опрацюванні інформації поряд із традиційними методами контролю можуть бути застосовані такі прийоми, як логічний, розрахунковий, балансовий, використання контрольних машинограм, взаємоконтроль і звіряння різних машинограм за одними й тими самими показниками та ін.

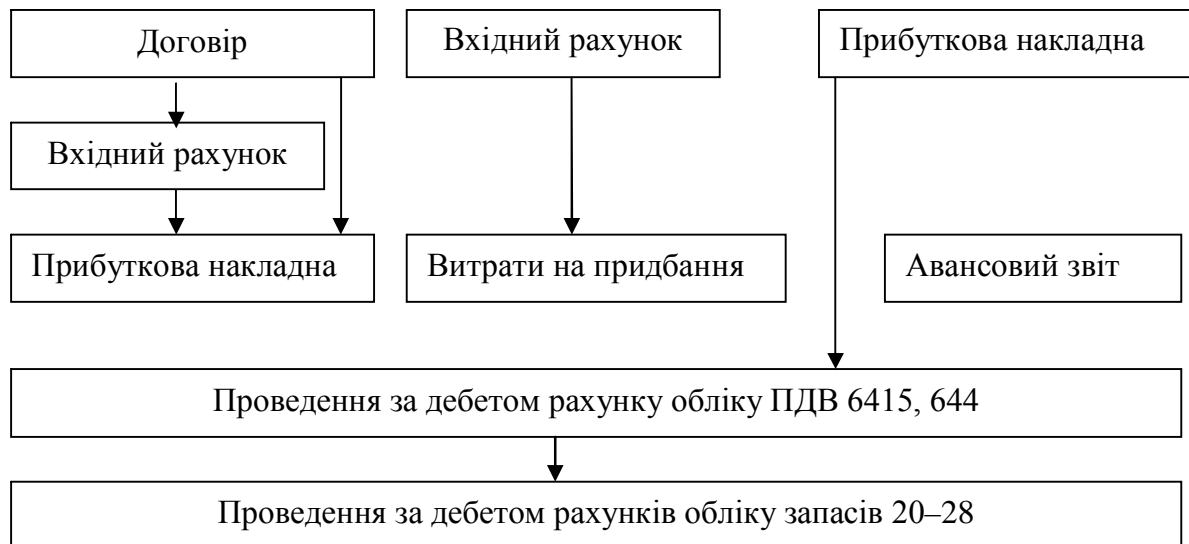

Рис. 1. Документообіг з формування інформації про запаси [2, 173].

Автоматизоване опрацювання даних з обліку і контролю запасів на практиці може забезпечуватися різними способами:

- ✓ розробленням спеціалізованою фірмою на замовлення управлінської інформаційної системи підприємства (у т. ч. й інформаційної системи обліку);
- ✓ придбанням універсального програмного комплексу (або його окремого модуля) на ринку програмного забезпечення;
- ✓ автоматизацією облікового процесу силами фахівців підрозділу з автоматизованого опрацювання даних підприємства;
- ✓ використанням табличних процесів обліковими працівниками для забезпечення автоматизованого розв'язання окремих завдань конкретної ділянки обліку [5, 84–85].

Важливою складовою використання обчислювальної техніки для контролю за операціями з матеріальними цінностями є систематизація та узагальнення виявлених порушень і розбіжностей, їх оформлення в таблицях, що мають необхідні обчислення, висновки, рекомендації та пояснюючий текст. Наприклад, можуть бути складені нагромаджувальні відомості про наявність на складі зіпсованих матеріалів, відпуску з нього матеріалів понад норми, а також порушення у випадку відпуску не за нарядами і накладними.

В умовах автоматизації контролер отримує можливість аналізувати ширший обсяг інформації у вигляді різного роду машинограм та інших розробок, формувати оперативні дані для забезпечення уникнення перевитрат і

нерационального використання запасів. Зокрема виникає можливість щоденно складати контрольну машинограму, що має вигляд відомості про надходження матеріальних цінностей, виконання договорів поставок, отримувати дані про потреби в матеріалах із урахуванням обсягів виробництва.

Сучасні бухгалтерські програми певною мірою адаптовані до внутрішньогосподарського контролю на всіх ділянках обліку матеріальних запасів на підприємстві. Для забезпечення їх повної інтеграції в автоматизовану інформаційну систему контролю необхідно, щоби КСБО відповідала таким основним вимогам, як інтеграція вхідних даних, простота, гнучкість. Окрім цього, програма має забезпечувати таку функціональну можливість, як формування результативної інформації, та можливість за рішенням керівництва виправити недоліки.

Програмне забезпечення має бути доступним користувачам для виконання завдань контролю. Важливо також забезпечити належний рівень адаптації до особливостей технології та специфіки діяльності конкретного целюлозно-паперового підприємства. У найузагальненішому варіанті програмне забезпечення повинно мати наступні складові:

1. Стандартні настройки (константи, довідники, властивості рахунків тощо).
2. Можливості формування вхідної, поточної та підсумкової інформації у різних формах (відповідно до запиту користувача).
3. Можливості формування типових форм документів, що відображають результати перевірки (порівняльні відомості, акти та ін.).
4. Варіанти формування рекомендаційних положень і розпоряджень керівництва для забезпечення можливості виправлення помилок і викривлення облікових й звітних даних.

Перевагою автоматизованої інформаційної системи внутрішньогосподарського контролю запасів промислових підприємств у цілому, як і суб'єктів целюлозно-паперової промисловості зокрема, є те, що умовах автоматизації значною мірою зменшуються витрати часу на контроль і опрацювання результуючої інформації. Крім цього автоматизація дає змогу обмежитися вибірконим контролем і менше уваги приділяти арифметичній перевірці.

Таким чином, розроблення комп'ютеризованих систем бухгалтерського обліку і внутрішньогосподарського контролю сприятиме ефективнішому використанню ЕОМ для забезпечення оперативності управлінського впливу та ефективності використання запасів.

Aktual'ni questions, related to внутрішньогосподарським control of supplies of enterprises of целюлозно-паперової industry, are examined in the article, his features are generalized in the conditions of the automated informative systems; directions of automation of the stages of control process of supplies are offered.

Література

1. Івахненко С. В. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку та аудиту. Навч. посіб. К: Знання-Прес, 2003. – 349 с.
2. Матюха М. М. Інформаційні системи і технології в обліку: Навч. посіб. для дистанційного навчання. – К.: Університет «Україна», 2005. – 306 с.
3. Микитенко Т. В. Організація електронного документообороту в обліку // [http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/1\(28\)/Oblik/Mukytenko.php](http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/1(28)/Oblik/Mukytenko.php).
4. Мурашко О. В. Удосконалення методів і прийомів внутрішньогосподарського контролю за матеріальними цінностями в умовах автоматизації обліку // [http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/3\(17\)/Oblik/murashko.php](http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/3(17)/Oblik/murashko.php)
5. Терещенко Л. О., Матієнко-Зубенко І. І. Інформаційні системи і технології в обліку: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005. – 187 с.

Монастирський Г.

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ БАЗОВОГО РІВНЯ ЯК ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Комплексно проаналізовано дослідження базового територіального рівня. Аргументовано необхідність вивчення територіальних спільнот базового рівня як економічних систем та визначено їх основні характеристики.

Вихідний елемент адміністративно-територіального устрою держави – територіальні спільноти базового рівня (ТСБР), що є полігоном безпосередньої реалізації економічної діяльності і забезпечення соціального добробуту. Значення цих спільнот зростає, з огляду на проголошений напрямок розвитку України на принципах децентралізації управління. Формування нових підходів до дослідження ТСБР в цих умовах визначає актуальність нашого дослідження.

Базовий рівень адміністративно-територіального устрою є об'єктом наукового пошуку зарубіжних та вітчизняних дослідників. Узагальнення підходів до дослідження базового територіального рівня дає змогу виокремити такі наукові напрямки:

1) юридично-правовий. Представники цього напрямку розглядають базові територіальні спільноти з позиції юридичної регламентації функціонування інститутів управління місцевим розвитком та суб'єктів господарювання, які діють у межах спільноти. Так, нормативно-правовим питанням функціонування місцевого самоврядування присвячені праці Б. Андресюка, О. Батанова, М. Корнієнка, А. Чемериса. В рамках цього напрямку сформувався предмет дослідження муніципального права. Юри-

Література

1. Івахненко С. В. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку та аудиту. Навч. посіб. К: Знання-Прес, 2003. – 349 с.
2. Матюха М. М. Інформаційні системи і технології в обліку: Навч. посіб. для дистанційного навчання. – К.: Університет «Україна», 2005. – 306 с.
3. Микитенко Т. В. Організація електронного документообороту в обліку // [http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/1\(28\)/Oblik/Mukytenko.php](http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/1(28)/Oblik/Mukytenko.php).
4. Мурашко О. В. Удосконалення методів і прийомів внутрішньогосподарського контролю за матеріальними цінностями в умовах автоматизації обліку // [http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/3\(17\)/Oblik/murashko.php](http://www.asta.edu.ua/vidan/nau_visn/3(17)/Oblik/murashko.php)
5. Терещенко Л. О., Матієнко-Зубенко І. І. Інформаційні системи і технології в обліку: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005. – 187 с.

Монастирський Г.

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ БАЗОВОГО РІВНЯ ЯК ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Комплексно проаналізовано дослідження базового територіального рівня. Аргументовано необхідність вивчення територіальних спільнот базового рівня як економічних систем та визначено їх основні характеристики.

Вихідний елемент адміністративно-територіального устрою держави – територіальні спільноти базового рівня (ТСБР), що є полігоном безпосередньої реалізації економічної діяльності і забезпечення соціального добробуту. Значення цих спільнот зростає, з огляду на проголошений напрямок розвитку України на принципах децентралізації управління. Формування нових підходів до дослідження ТСБР в цих умовах визначає актуальність нашого дослідження.

Базовий рівень адміністративно-територіального устрою є об'єктом наукового пошуку зарубіжних та вітчизняних дослідників. Узагальнення підходів до дослідження базового територіального рівня дає змогу виокремити такі наукові напрямки:

1) юридично-правовий. Представники цього напрямку розглядають базові територіальні спільноти з позиції юридичної регламентації функціонування інститутів управління місцевим розвитком та суб'єктів господарювання, які діють у межах спільноти. Так, нормативно-правовим питанням функціонування місцевого самоврядування присвячені праці Б. Андресюка, О. Батанова, М. Корнієнка, А. Чемериса. В рамках цього напрямку сформувався предмет дослідження муніципального права. Юри-

дичний підхід до дослідження первинних територіальних утворень створює штучні рамки, що не дозволяють виявити закономірності їх функціонування та розвитку як соціальних та економічних систем;

2) регіоналістичний. Цей підхід концентрує увагу на регіональних системах загалом. Так, О. Кузнецова, В. Лексін та О. Швецов, С. Дорогуцов, Я. Олійник, А. Степаненко досліджують регіональні економічні процеси, центральне місце в яких об'єктивно займають територіальні спільноти базового рівня, проте не виокремлюють їх. Це унеможлиблює обґрунтування тенденцій та чинників регіонального економічного розвитку як синергійного результату економічного розвитку складових регіональної системи;

3) урбаністичний. Науковці, котрі представляють цей напрямок досліджують міста як окремий тип базових територіальних утворень, залишаючи поза увагою їх інші типи, або вивчають окремі функціонально-галузеві комплекси місцевого господарства. Зокрема, О. Шпачук, О. Єгоров, Б. Адамов розглядають міста з позиції переважно територіально-просторового та соціального розвитку. Цікавий підхід до дослідження міської господарської системи в рамках наукового напрямку містознавство пропонують С. Богачов, М. Мельникова, О. Лук'янченко. Однак у цих працях практично непомітний погляд на місто як цілісну економічну систему;

4) самоврядно-управлінський. У рамках цього напрямку базові територіальні спільноти досліджували як об'єкти управління з боку органів місцевого самоврядування, що є лише одним, хоча й важливим, суб'єктом управління муніципальним розвитком. Зокрема, З. Макашева та І. Калінікова, В. Зотов вивчають питання муніципального управління з позиції інституту місцевого самоврядування, компетенції його органів та організаційного забезпечення місцевих економічних процесів. Враховуючи подібність вихідних політичних та соціально-економічних умов посткомуністичного розвитку України й Польщі, значну теоретичну і практичну цінність мають дослідження польських вчених Р. Вальчака, Е. Войцеховського, К. Жука, Т. Клементевича, А. Міщука, З. Франковського, в яких комплексно проаналізовано стан та розвиток первинного суб'єкта місцевого самоврядування, дано конкретні рекомендації щодо формування ефективної моделі управління його соціальним та економічним розвитком. Елементи вивчення механізму управління розвитком базових територіальних спільнот у країнах Європи наявні в працях Г. Гілберта, Б. Генана, Б. Деанте, Ф. Кьєлбергсєдса, Р. Беннета. Проте використання цих напрацювань у нашій державі є обмеженим внаслідок значних інституційних відмінностей між європейськими країнами та Україною. Зведення управління розвитком первинних територіальних утворень до діяльності органів місцевого самоврядування – лімітуючий чинник пошуку додаткових резервів динамізації цього процесу, оскільки базові територіальні спільноти та

їх підсистеми є об'єктом управлінських впливів із боку загальнодержавних та регіональних органів управління, управлінської ланки суб'єктів господарювання;

5) соціологічний. Предмет цього напрямку зосереджують на дослідженні соціального розвитку первинних територіальних спільнот, мало уваги приділяють економічним чинникам, які його забезпечують. У його рамках найпомітнішою є новосибірська соціологічна школа (кер. – академік Т. Заславська), яка функціонувала в 1970–1980 роках. Найбільший внесок в її розвиток зробили вчені Сибірського відділення АН СРСР, зокрема Е. Азарх, Е. Горяченко, П. Колосовський, С. Крапчан, І. Мучнік, Р. Ривкіна, В. Тапіліна, В. Федосєєв, Л. Хахуліна. Вони заклали фундаментальні науково-теоретичні та методологічні засади дослідження населених пунктів, переважно сільських, як складних соціально-економічних систем. Позитивним є те, що вчені новосибірської соціологічної школи вперше виокремили поняття соціального розвитку поселення. На сучасному етапі в межах цього напрямку варто виділити дослідження В. Іванова та В. Патрушева. Слід вказати, що практика функціонування базових територіальних спільнот засвідчує: в сучасних умовах розмежувати соціальну та економічну компоненти їх розвитку практично неможливо;

б) географічний. Учені-географи, зокрема, М. Баранський, В. Беленький, В. Борденюк, В. Давидович, С. Ковальов, М. Коста, Л. Кранц, Є. Марков, Г. Лаппо, Є. Перцик, В. Покшишевський, В. Рибалка, М. Спектор, Б. Хорєв, С. Шульц займалися виявленням регіональних відмінностей у розселенні, причин цих відмінностей, ступеня їх стійкості, значення для господарства та умов життя населення певної місцевості, визначенням регіонально диференційованих перспектив розвитку розселення з урахуванням сукупності місцевих природних, економічних, соціальних і демографічних умов, здійсненням функціональної типології поселень на основі даних про розподіл зайнятого населення в різних галузях економіки. Не применшуючи значення роботи вчених-географів, зазначимо, що вивчення базової територіальної спільноти як статичного утворення, констатація фактів – необхідний, але не достатній елемент формування комплексного механізму управління муніципальним економічним та соціальним розвитком;

7) аграрний. Дослідження фахівців даного напрямку, зокрема представників київської аграрної школи – О. Бугуцького, Д. Крисанова, О. Максимюка, Л. Молдаван, В. Плонського, І. Прокопи, А. Радовець, П. Шейко, Л. Шепотько сконцентровані на проблемі розвитку села. Однак поряд із зовнішньою орієнтацією на дослідження проблеми соціально-економічного розвитку сільських поселень домінує позиція ідентифікації села й сільського господарства, що значно обмежує простір пошуку шля-

хів багатофункціонального економічного розвитку сільських поселень для створення умов соціального прогресу на селі;

8) інтегративний. У рамках цього напрямку дослідження сконцентроване на проблемі зближення рівнів економічного та соціального розвитку міста й села на основі марксистсько-ленінського принципу «ліквідації істотних соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом» [1, 4]. Найвідомішими представниками цієї школи були Л. Нікіфоров, О. Троцьковський, М. Аітов та Р. Камаєв, М. Стронгіна. Дослідники основну увагу зосереджували на формуванні аграрно-промислових об'єднань, не розглядаючи проблеми ефективізації управління економічним та соціальним розвитком інтегрованих поселенських утворень. Однак із поля зору науковців цього та інших напрямків випав рівень селища як особливої територіальної спільноти базового рівня, що є перехідною формою між сільськими та міськими поселеннями, зберігаючи характерні риси кожного з них.

Для напрацювання цілісної концепції управління розвитком територіальних спільнот базового рівня з позиції реалізації їх економічного потенціалу і забезпечення конкурентоспроможності необхідним є системний комплексний міждисциплінарний підхід, що дасть змогу розглядати ці спільноти як суб'єкти економічних відносин та об'єкти економічної діяльності. Це врешті-решт дасть змогу окреслити економічне підґрунтя реалізації місії територіальних спільнот базового рівня як осередків життєдіяльності людини.

Завданням статті – формування гіпотези щодо дослідження територіальної спільноти базового рівня як економічної системи.

ТСБР є системою, оскільки має всі загальні риси системи [2, 145]. Поряд із загальними властивостями кожна ТСБР володіє своїми неповторними характеристиками, які визначаються такими чинниками: адміністративним статусом, поселенським статусом, економіко-географічним становищем, чисельністю і статевовіковим складом населення, площею території, структурою економіки, історико-культурними характеристиками, спеціалізацією, національно-етнічним та релігійним складом населення, державною приналежністю.

Реалізація завдань дослідження потребує формування критеріїв, що дають змогу говорити про ТСБР як життєспроможне утворення, зокрема: володіння достатніми ресурсами (за кількістю та якістю) для забезпечення свого розвитку; наявність стратегічних орієнтирів розвитку; забезпечення адекватності системи управління розвитком ТСБР сучасності на основі перманентної модернізації управлінських технологій; налагодженість ефективних взаємовигідних зв'язків з іншими ТСБР та територіальними системами вищого рівня; простеження тенденцій до розвитку на основі

позитивної динаміки показників функціонування всіх підсистем ТСБР; можливість ідентифікації ТСБР, тобто наявність характеристик, що дають змогу відрізнити її від інших спільнот; комфортність середовища проживання для членів територіальної громади. Лише сукупне дотримання цих критеріїв характеризує ТСБР як повноцінне утворення. Недотримання певних критеріїв у внутрішньому середовищі ТСБР може компенсуватися зовнішнім втручанням, однак за цих умов порушується гармонійність між внутрішніми і зовнішніми чинниками функціонування та розвитку ТСБР.

ТСБР є територіально-просторовою, економічною, соціальною, політичною та екологічною системою. Досягнення соціального добробуту; реалізація політичних цілей, використання територіально-просторових ресурсів відбувається за допомогою економічних важелів, що дає підстави висунути гіпотезу про пріоритетність розгляду ТСБР як економічної системи [2]. Важливість дослідження ТСБР як економічної системи в Україні зростає з урахуванням того, що система адміністративно-територіального устрою побудована за не дискретно-точковим, а суцільно-межовим принципом, що передбачає розподіл території всієї країни на юрисдикційні зони територіальних громад. Це об'єктивно зумовлює функціонування всіх об'єктів національної та регіональних економічних систем у межах ТСБР.

ТСБР як економічні системи є неоднорідними, залежно від певних ознак можна виокремити різні типи муніципальної економіки: *за рівнем спеціалізації* (монофункціональна, поліфункціональна), *за галузевою домінантою* (промислова, аграрна, з домінуванням сфери послуг), *за поселенськими критеріями* (сільська, міська), *за рівнем динамічності* (зростаюча, стабільно-статична, стагнуюча), *за характером підприємницького клімату* (ліберально-демократична, корумповано-тіньова), *за рівнем інноваційності* (інноваційна, традиційна), *за територіально-просторовою ознакою* (центральна, периферійна), *за типом економічних відносин* (ринкова, планово-адміністративна, кустарна змішана), *за ступенем відкритості* (відкрита, натурально-закрита), *за рівнем конкурентності* (конкурентна, неконкурентна), *за видом технологій управління, що застосовують* (модерна, консервативна, архаїчна), *за масштабом* (значна, велика, середня, мала, мізерна). Багатоманітність типів муніципальних економічних систем обумовлює необхідність розроблення як загальнометодологічних підходів до забезпечення їх розвитку, так і їх адаптацію до умов конкретної економічної системи.

Запропонований економічний підхід дає змогу розглядати ТСБР як корпоративну структуру [3, 43–44, 191–199]. У структурі ТСБР як муніципальної корпорації можемо виділити такі сектори: державний, муніципальний (комунальний), корпоративний, приватний, суспільно-добровільний та сектор домашніх господарств.

Питання розвитку державного сектору широко відображено в науковій літературі, зокрема в працях Дж. Стігліца та Е. Аткинсона, В. Кошкіна, Л. Якобсона, І. Михасюка та А. Мельник. Однак поза сферою наукового пошуку залишилася проблема функціонування об'єктів державного сектору в муніципальних утвореннях. У цьому контексті ми пропонуємо розглядати формування обґрунтованих меж державного сектору в структурі муніципальної економічної системи з таких позицій: державної доцільності, що, значною мірою, визначається необхідністю гарантування національної безпеки країни (казенні підприємства, стратегічно важливі для держави об'єкти); забезпечення участі держави як повноправного суб'єкта економічних відносин через державне підприємництво (унітарні державні комерційні підприємства, формування яких передбачене Господарським кодексом України); економічної вигідності (наявність державних, у т. ч. природних, монопольних утворень); реалізації принципу субсидіарності (передача повноважень зверху-вниз має супроводжуватися передачею власності); створення умов для формування економічної конкуренції на основі забезпечення розвитку організацій різних форм власності.

Муніципальний сектор, унаслідок незавершеності процесу його формування та інституціоналізації, практично випав із поля досліджень науковців пострадянського простору, що зумовило відсутність чіткості й однозначності у його об'єктно-суб'єктному визначенні. Так, російські вчені О. Пікулькін та В. Коробко розглядають муніципальний сектор як «сукупність первинних (базових) одиниць – муніципальних утворень, кожне з яких є формою територіальної організації та діяльності населення, інтегрує виробничі, соціальні, управлінські функції на певній території» [4, 12]. Такий територіальний підхід, на нашу думку, дещо економічно некоректний, оскільки штучно розширює поняття муніципального сектору на основі введення до нього організацій усіх форм власності, які, проте, часто функціонують за власними принципами розвитку в рамках регулятивного впливу органів місцевого самоврядування, котрий є, як правило, значно обмеженим або практично невідчутним. Тому доцільне дослідження муніципального сектору економіки як сукупності організацій муніципальної (комунальної) форми власності. Об'єктивну необхідність формування та функціонування муніципального сектору економіки визначають розглядом органів місцевого самоврядування як, насамперед, економічних інститутів, що є суб'єктами економічних відносин, особливим характером послуг, що надають членам територіальної громади, необхідністю забезпечення раціонального використання місцевих ресурсів. У процесі формування концептуальних засад становлення й розвитку муніципального сектору ТСБР як економічної системи необхідна активізація саме вітчизняної науки, адже специфіка місцевої економіки в розвинених зарубіжних краї-

нах зумовлює відсутність концентрації уваги на дослідженні об'єктів муніципальної власності як складових муніципальної економіки, їх вивчення в контексті ринкового та суспільного секторів економіки.

Приватний та корпоративний сектори економіки досліджують також відірвано від території їх безпосереднього розташування, що не дає змоги простежити кореляційну залежність між їх функціонуванням та ефективністю місцевої економіки. Висунення гіпотези про розгляд ТСБР як економічної системи обґрунтовує правомірність дослідження цих секторів як сегментів функціонування муніципальної економічної системи.

Сектор домашніх господарств вивчають із позиції або макроекономіки, або фінансової науки. Практично не розглядають питання ролі домашніх господарств як споживачів муніципального продукту та постачальників трудових ресурсів у муніципальній економіці, проблему натуралізації домашніх господарств у сільських поселеннях України.

Суспільно-добровільний сектор економіки є перспективним полігоном концентрації наукових досліджень із позиції економічної науки з урахуванням зростання власності релігійних організацій, дослідження центрів релігійного паломництва як чинників економічного розвитку поселень (Зарваниця, Почаїв, Святогірськ, Унів, Манява), підвищення ролі партій як суб'єктів лобювання економічних інтересів в умовах пропорційної системи місцевих виборів на рівні міст, використання потенціалу об'єднання зусиль членів територіальної громади для вирішення спільних питань на добровільних засадах.

Слід наголосити, що провести чітку межу між секторами муніципальної економічної системи практично неможливо. Це зумовлено посиленням міжсекторальної взаємодії, інтеграції і взаємопроникнення секторів економіки на муніципальному рівні. Так, суб'єкти муніципального, корпоративного, приватного секторів та сектору домашніх господарств беруть участь у реалізації спільних проектів, створюють підприємства на основі об'єднання капіталу різних форм власності. Окремі сектори як елементи муніципальної економічної системи доцільно досліджувати з урахуванням таких критеріїв: значення у формуванні територіальної системи (певний сектор як ядро формування ТСБР). Цей критерій є важливим для монофункціональних ТСБР, які утворилися для обслуговування окремих підприємств (атомних електростанцій, гірничо-видобувних комбінатів, санаторних комплексів); фіскальна роль (частка надходжень від певного сектору в доходах місцевого бюджету); соціальна роль (чисельність та перспективи створення нових робочих місць, наявність об'єктів соціальної інфраструктури, які обслуговують за рахунок сектору); екологічний вплив (параметри дії об'єктів певного сектору на екологічну рівновагу в ТСБР); стратегічна спрямованість (місце сектору в реалізації стратегії ТСБР); кри-

зовий критерій (об'єкт сектору як потенційне джерело виникнення кризи в ТСБР); іміджевий статус (роль у формуванні обличчя ТСБР); роль у формуванні конкурентоспроможності ТСБР на регіональному і макроринках.

ТСБР як економічна система (муніципальна економічна система) виконує такі функції: виробничо-продуктивну (передбачає виробництво певного продукту в матеріальній та нематеріальній формах); технологічну (охоплює використання запозичених чи розроблення власних технологій трансформаційного процесу); інноваційну (муніципальна економічна система є генератором та реалізатором різноманітних інноваційних ідей); результативну (муніципальна економічна система примножує економічне багатство ТСБР, забезпечує динаміку показників економічного розвитку території); стабілізаційну (ТСБР як економічна система потенційно є джерелом кризових ситуацій, але водночас володіє найвищою здатністю до зменшення амплітуди коливань розвитку території та подолання кризи); репрезентаційну (через представлення особливостей муніципальної економіки відбувається репрезентація її конкурентних переваг для потенційних інвесторів, формується економічний портрет території); трудову (за допомогою муніципальної економічної системи трудові ресурси ТСБР реалізують свою здатність до праці).

Таким чином, економічний підхід до розуміння ТСБР відкриває нові грані первинних територіальних утворень, дослідження й активізація яких забезпечить реалізацію цими спільнотами ролі визначальної генеративно-продуктивної ланки національної економіки. Він дає змогу обґрунтувати підґрунтя виникнення і задоволення політичних інтересів та розв'язання соціальних проблем і забезпечення соціальних стандартів життя членів територіальних громад, що є перспективним полем подальших наукових розвідок.

The complex analysis of existent researches of base territorial level is carried out. Argued necessity of research of territorial associations of base level as economic systems and certainly them basic descriptions.

Література

1. Город и село: проблемы формирования интегрированной социально-экономической системы / отв. ред. Л. В. Никифоров. – М., 1987. – 162 с.
2. Монастирський Г. Л. Гіпотеза дослідження територіальної спільноти базового рівня як економічної системи / Г. Л. Монастирський // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 1. – С. 141–147.
3. Мельник А. Ф. Управління розвитком муніципальних утворень: теорія, методологія, практика: монографія / А. Ф. Мельник, Г. Л. Монастирський. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 476 с.
4. Экономика муниципального сектора: Учеб. пособие / Под ред. А. В. Пикулькина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 464 с.

Панухник О.

МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ У РЕГІОНАЛЬНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМАХ

Обґрунтовано необхідність регулювання інтеграційних процесів на регіональному рівні. Визначено функції держави в процесі регулювання інтеграції населених пунктів. Окреслено механізм регулювання економічною інтеграцією в регіоні.

Коли певній стадії розвитку економіки країни не відповідає і об'єктивно не може відповідати адекватний рівень макроекономічного та політичного устрою держави, реалізувати локальні інтереси в умовах, що склалися, можна через інтеграцію населених пунктів.

Саме на регіональному рівні виникають об'єктивні умови для об'єднання зусиль і засобів, насамперед між населеними пунктами, що перебувають у територіальному зіткненні або географічній близькості. В результаті подібного об'єднання стає можливою, наприклад, мінімізація збитку від різного роду кризових явищ, що періодично виникають у сучасній економіці. На рівні регіону таке об'єднання отримує практичну реалізацію з подальшим виникненням міжрегіональних економічних угруповань. Це, у свою чергу, забезпечує створення інституційної основи, яка в умовах централізації та глобалізації економіки необхідна для якнайкращого захисту локальних інтересів.

Як показує практика регіонального розвитку в Україні, організація ефективних інституційних структур або навіть просто спільних дій населених пунктів на регіональному рівні досить часто є недосяжною, координація зусиль поселенських систем виникає фрагментарно в окремих регіонах країни. Окреслене обумовлює необхідність формування механізму регулювання інтеграційних процесів на регіональному рівні, що визначає актуальність поданого дослідження.

Значний внесок у розвиток досліджень формування регулятивного механізму розвитку регіональних територіально-господарських систем зробили вітчизняні вчені М. Долішній [1, 13–145], А. Єпіфанов, І. Сало [2, 5–47], С. Максименко [6, 12–67], М. Чумаченко, М. Підмогильний, В. Коломийчук [3, 3–54], А. Мельник [4, 3–59], Д. Стеченко [8, 12–35], С. Романюк [7, 11–48], В. Павлов, С. Лукін [5, 18–56]. У рамках поглиблення напрацювань з урахуванням інтеграційної складової регіонального розвит-

ку пропонуємо системний підхід до забезпечення регулювання інтеграційних процесів на рівні населених пунктів регіону.

Метою статті є напрацювання теоретичних і практичних підходів до формування ефективного механізму інтеграції населених пунктів у рамках регіональних територіально-господарських систем.

Результат економічних реформ в Україні актуалізував необхідність теоретичного осмислення політичних і соціально-економічних процесів, що відбуваються в країні. Слід враховувати, що автоматичне перенесення як концептуальних підходів, так і практичного досвіду будь-якої національної системи на іншу є небезпечним. Особливо це стосується України з її історичними традиціями, геополітичним розташуванням. На наш погляд, аналізуючи перехідні процеси з урахуванням можливості територіальної економічної інтеграції, слід розділяти три абсолютно різні проблемні сфери, а саме: «системні перетворення» (системна трансформація), «стабілізація економіки» (оперативне управління) і «збереження систем життєзабезпечення» (антикризові заходи). При цьому в поняття «трансформація» необхідно вводити процеси перетворення системи адміністративного господарства в систему ринкового господарства, формування українського ринкового економічного порядку. Це, насамперед, створення інституційних структур ринкового господарства, зміна стосунків власності, визначення державних, муніципальних і ринкових секторів господарювання, структурні перетворення, будівництво ієрархічних стосунків, у т. ч. інтеграційна децентралізація управління (розподіл секторів підпорядкування, впливу і повноважень), створення податково-бюджетної, фінансово-кредитної і валютної систем, а також надійної системи грошового обігу, систем соціального забезпечення й ринку праці, системи забезпечення ефективного функціонування приватної власності та розвитку конкуренції, тобто всієї системи ринкового господарювання, що забезпечує, зрештою, підвищення життєвого рівня населення. При цьому державна політика економічної трансформації може сприяти або, навпаки, перешкоджати закріпленню основних досягнень ринкових перетворень.

Системну трансформацію в економіці здійснюють у тісному взаємозв'язку з формуванням державності. Окреслені процеси не можна розглядати у відриві один від одного при формуванні методології управління територіальною економічною інтеграцією за умови створення ефективної ринкової економіки. Нині не створена модель територіальної економічної інтеграції, що відповідала б історичним, суспільним, культурним та інституційним особливостям держави. Це, на наш погляд, є однією з причин непрофесійного здійснення процесів інтеграції – з використанням тільки тих підходів, що не враховують української специфіки.

Створення територіального соціально-економічного комплексу і формування напрямів управління ним можливі при застосуванні дієвого механізму розв'язання проблем ефективного використання ресурсної, промислової, наукової, культурної та інших складових в умовах залучення інвестиційної підтримки з боку як держави, регіонів, вітчизняних інвесторів, так і зарубіжних господарюючих суб'єктів і створення умов пільгового оподаткування на території українських регіонів.

При цьому, на наш погляд, для поліпшення інтеграційного соціально-економічного розвитку територій необхідне створення і функціонування інтегральної схеми державного регулювання в системі управління територіальною економічною інтеграцією.

Для формування дієвого механізму управління територіальною економічною інтеграцією необхідним, на наш погляд, є державне регулювання, що охоплює систему законодавчих, виконавчих і контролюючих заходів, спрямованих на досягнення намічених цілей, що здійснюють органи державного управління.

На нашу думку, до завдань державного регулювання процесів територіальної економічної інтеграції мають належати:

- ✓ створення правової основи і здійснення контролю за дотриманням правових норм і законодавства, спрямованого на захист інтересів економічних суб'єктів в умовах формування та управління територіальною економічною інтеграцією;
- ✓ вдосконалення ринкового механізму і умов вільного здійснення територіальної економічної інтеграції на території України;
- ✓ забезпечення соціально-економічного розвитку України, її регіонів й окремих населених пунктів та підвищення на цій основі добробуту населення і його платоспроможного попиту.

Зміст державного регулювання процесами територіальної економічної інтеграції визначається принципами, функціями і методами державного управління економікою, спрямованими на досягнення конкретних цілей, що розробляють державні органи влади в кожній країні з урахуванням специфічних особливостей на різних етапах розвитку економіки та соціальних потреб суспільства.

Державне регулювання формування й управління територіальною економічною інтеграцією можна здійснювати в різних формах. Провідну роль у даному випадку відіграє правове регулювання, що реалізують за допомогою різних галузей права: конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, кримінального. Державне регулювання формування та управління територіальною економічною інтеграцією слід органічно поєднувати з ринковими механізмами, не замінюючи і не пригнічуючи їх

дії. Державне регулювання – це органічний складник сучасного ринкового господарства, що значною мірою визначає його цілі й засоби.

На наш погляд, для формування напрямків управління інтеграцією поселень необхідно, щоби державне регулювання їх взаємної інтеграційної співпраці мало наступні основні функції:

- ✓ функцію організації, гарантії економічної та соціальної безпеки муніципальних корпорацій, що охоплює створення і забезпечення організаційно-правової основи формування й управління територіальною економічною інтеграцією; створення умов функціонування всіх ринкових механізмів; формування організаційної основи господарської діяльності;
- ✓ функцію контролю, тобто контроль за дотриманням правових норм і законодавства щодо діяльності муніципальних корпорацій; контроль за розвитком зовнішньоекономічних зв'язків; контроль за виконавчими органами влади;
- ✓ функцію координації, що включає узгодження напрямів діяльності територіальних інтеграційних утворень; координацію ініціатив у сфері інвестиційної політики; розроблення заходів і засобів регулювання діяльності муніципальних корпорацій; координацію інтересів муніципальних корпорацій і соціальної відповідальності держави за інтереси суспільства в цілому;
- ✓ функцію захисту ринкових основ господарювання, спрямовану на регулювання рівня концентрації виробництва і капіталу на основі законодавчих актів про формування та управління муніципальними корпораціями; регулювання ступеня монополізації галузей і ринків; забезпечення нормального функціонування конкуренції; створення цивілізованих основ ринку, тобто захист свободи муніципальних корпорацій у реалізації своїх економічних інтересів;
- ✓ функцію управління макроекономікою, що охоплює діяльність держави, спрямовану на забезпечення макроекономічної стабільності шляхом впливу на інвестиційну активність і споживання за допомогою грошової політики, політики кредитування, створення сприятливих умов для функціонування територіальних утворень, стимулювання їх ініціативи при наданні податкових пільг, субсидій, патентного захисту; оптимізацію структури економіки шляхом розроблення і реалізації структурної, промислової, інвестиційної, науково-технічної політики, спрямованих на вдосконалення галузевої структури і розвиток технологічно нових та пріоритетних галузей; здійснення регіональної політики, що забезпечує оптимальне розміщення виробництва з точки зору наближення до трудових, інвестиційних, сировинних ресурсів, і рівномірнішу за-

- йнятість населення при формуванні інтегрованого економічного простору; сприяння залученню іноземних інвестицій і новітніх технологій у передові галузі для динамічнішого підвищення їх ефективності; стимулювання економічного зростання шляхом кредитно-фінансової політики і забезпечення окупності капітальних вкладень упродовж довготермінового періоду за рахунок цільових дотацій, розроблення економічних і соціальних програм за галузями економіки, що реалізують за рахунок державного фінансування; забезпечення основ соціально-економічного розвитку, який передбачає проведення активної соціальної політики для підвищення якості життя і добробуту населення; управління об'єктами територіальної економічної інтеграції;
- ✓ функцію сприяння розвитку й управління населеними пунктами, спрямовану на надання фінансової та організаційної допомоги муніципальним корпораціям, що належать до структури територіальної економічної інтеграції, шляхом надання фінансової підтримки для адаптації до умов, що змінюються, ринкової кон'юнктури; сприяння ефективності їх діяльності шляхом надання податкових пільг, зниження витрат виробництва; створення сприятливих економічних умов для активізації діяльності суб'єктів територіальної економічної інтеграції; сприяння забезпеченню просування муніципальних корпорацій на галузеві та регіональні ринки.

Для того, щоби сформувані напрями управління складно організованими утвореннями, якими є населені пункти та їх інтегративні об'єднання, необхідно, на наш погляд, визначити нормовані значення показників, провести ранжування населених пунктів, визначити, які з цих поселень володіють найбільшим потенціалом за такими напрямками, як наука, техніка, економіка, промисловість, інновації, культура, забезпеченість кваліфікованими кадрами тощо. Для ранжування населених пунктів необхідно розрахувати нормовані значення наступних показників: валовий муніципальний продукт, обсяги промислової продукції; експорту, імпорту, інвестицій в основний капітал, іноземних інвестицій, грошові доходи населення, роздрібний товарообіг і податкові доходи бюджету. Нормоване значення кожного поселення певного регіону показує, в скільки разів значення певного показника населеного пункту перевищує його середню величину в регіоні (значення кожного показника щодо населеного пункту регіону ділять на його середнє значення, отримане за всіма поселеннями регіону). За такого підходу нормоване значення, рівне одиниці, є межею, яка розподіляє показники на «кращі» та «гірші», забезпечуючи при цьому зіставність різних за економічною суттю показників.

Для забезпечення умов щодо стійкого розвитку поселення в умовах перспектив економічної інтеграції програма економічної діяльності муніципальної влади може бути описана за допомогою модифікованої схеми формування управлінських впливів для забезпечення умов щодо інтегрованого розвитку населених пунктів (рис. 1) .

Рис. 1. Структурна схема формування управлінських впливів щодо забезпечення умов для інтегрованого розвитку населених пунктів.

Перший етап – подолання недооцінки населеного пункту з боку вітчизняних та іноземних інвесторів. При цьому муніципальна влада має переконати потенційних бізнес-партнерів у тому, що їм необхідно брати участь у проекті, котрий розробляють, а також в ефективності інвестицій, які вкладають у цей проект.

Другий етап – це підвищення привабливості населеного пункту за рахунок реалізації внутрішньомуніципальної програми реформування. При цьому така програма може охоплювати:

- ✓ здійснення заходів із мінімізації бюджетних витрат і створення на цій основі можливостей для надання інвесторам податкових пільг, найпривабливіших на даному етапі розвитку;
- ✓ аналіз структури муніципального господарського комплексу і виокремлення в ньому економічно корисних та економічно шкідливих суб'єктів для подальшого здійснення заходів із проведення реструктуризації або ліквідації останніх;
- ✓ аналіз сильних і слабких сторін муніципального господарського комплексу, а також можливостей і загроз його розвитку, створюваних зовнішнім для нього середовищем (СВОТ-аналіз) із тим, щоби на цій базі знайти оптимальне розв'язання проблеми формування в поселенні «кластерів розвитку», тобто груп взаємодоповнюючих підприємств, здатних спільно виробляти конкурентоспроможну продукцію;
- ✓ здійснення заходів щодо підвищення інформаційної прозорості населеного пункту для ділових партнерів, розташованих тут підприємств та інвесторів;
- ✓ прискорення підготовки і перепідготовки управлінських кадрів для муніципалітету.

Третій етап – поліпшення умов для розвитку населеного пункту за рахунок формування взаємовигідних зв'язків із іншими поселеннями.

Четвертий етап – оптимізація муніципальної бюджетної системи та її підготовка до залучення засобів на інфраструктурні проекти за допомогою інструментів грошового ринку. Окреслення такого завдання можливе тільки після того, як населений пункт уже зарекомендував себе і досягнув позитивних тенденцій у реформуванні. У свою чергу, розвиток муніципальної інфраструктури ще більше підвищує привабливість поселення для залучення інвестицій, що впливає безпосередньо на стійке зростання доходів населення і місцевого бюджету в цілому.

Таким чином, активна участь держави у регулюванні економічних процесів в умовах відмови від безпосереднього управління територіальною економічною інтеграцією є одним із основних чинників забезпечення ефективності цього процесу, що, в свою чергу, потребує розроблення практичних технологій участі органів влади в реалізації інтеграційних можливостей населених пунктів на регіональному рівні.

Grounded necessity of adjusting of integration processes at regional level. The functions of the state are certain in the process of adjusting of integration of settlements. Outlined mechanism of adjusting economic integration in a region.

Література

1. Долішній М. Нові підходи до територіального управління // Урядовий кур'єр. – 2002. – 26 лютого. – С. 6.
2. Єпіфанов А. О., Сало І. В. Регіональна економіка: Навч. посіб. – К.: Наук. думка, 2000.
3. Коломийчук В. С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
4. Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення: Монографія / Кол. авт.; За ред. А. Ф. Мельник. – Тернопіль: Економ. думка, 2003. – 608 с.
5. Павлов В. І., Лукін С. О. Економічний потенціал регіону: діагностика та реалізація. Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2002.
6. Розвиток громад і регіонів України. За ред. Максименка С. – К.: Логос, 1999. – 164 с.
7. Романюк С. А. Політика регіонального розвитку в Україні: сучасний стан і нові можливості: Монографія. – К.: УАДУ, 2001. – 112 с.
8. Стеченко Д. М. Інноваційні форми регіонального розвитку: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2002. – 254 с.

Прийдун Л.

ПЕРСПЕКТИВИ ОПТИМІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ РИЗИКОМ З УРАХУВАННЯМ БАНКІВСЬКОЇ ПРАКТИКИ РОЗВИНУТИХ КРАЇН

Розглянуто стан управління кредитним ризиком в банківській системі України, визначено основні методи мінімізації кредитного ризику за кордоном і дано рекомендації щодо застосування зарубіжного досвіду в банківській практиці України.

Банківська сфера як жодна інша пов'язана з високою ризиковістю. Оскільки кредити є найприбутковішими банківськими активами, то ризик, особливо кредитний, – це складова частина діяльності комерційних банків. Ризикованість кредитування обумовлена природою кредитної угоди й тим, що кредитні операції займають значне місце в загальному обсязі активних операцій усіх комерційних банків. У зв'язку з цим актуальними, за сучасних тенденцій розвитку банківського сектору, є аналіз і управління кредитним ризиком для зниження його рівня та використання зарубіжного досвіду управління кредитним ризиком у банківській практиці.

Нині проблема оптимізації управління кредитними ризиками банківської діяльності з урахуванням світового досвіду залишається недостатньо вивченою і потребує глибшого наукового аналізу. З цього випливає зв'язок даної проблеми з важливим макроекономічним завданням, пов'язаним із забезпеченням фінансової стійкості і надійності банківської

Література

1. Долішній М. Нові підходи до територіального управління // Урядовий кур'єр. – 2002. – 26 лютого. – С. 6.
2. Єпіфанов А. О., Сало І. В. Регіональна економіка: Навч. посіб. – К.: Наук. думка, 2000.
3. Коломийчук В. С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
4. Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення: Монографія / Кол. авт.; За ред. А. Ф. Мельник. – Тернопіль: Економ. думка, 2003. – 608 с.
5. Павлов В. І., Лукін С. О. Економічний потенціал регіону: діагностика та реалізація. Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2002.
6. Розвиток громад і регіонів України. За ред. Максименка С. – К.: Логос, 1999. – 164 с.
7. Романюк С. А. Політика регіонального розвитку в Україні: сучасний стан і нові можливості: Монографія. – К.: УАДУ, 2001. – 112 с.
8. Стеченко Д. М. Інноваційні форми регіонального розвитку: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2002. – 254 с.

Прийдун Л.

ПЕРСПЕКТИВИ ОПТИМІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ РИЗИКОМ З УРАХУВАННЯМ БАНКІВСЬКОЇ ПРАКТИКИ РОЗВИНУТИХ КРАЇН

Розглянуто стан управління кредитним ризиком в банківській системі України, визначено основні методи мінімізації кредитного ризику за кордоном і дано рекомендації щодо застосування зарубіжного досвіду в банківській практиці України.

Банківська сфера як жодна інша пов'язана з високою ризиковістю. Оскільки кредити є найприбутковішими банківськими активами, то ризик, особливо кредитний, – це складова частина діяльності комерційних банків. Ризикованість кредитування обумовлена природою кредитної угоди й тим, що кредитні операції займають значне місце в загальному обсязі активних операцій усіх комерційних банків. У зв'язку з цим актуальними, за сучасних тенденцій розвитку банківського сектору, є аналіз і управління кредитним ризиком для зниження його рівня та використання зарубіжного досвіду управління кредитним ризиком у банківській практиці.

Нині проблема оптимізації управління кредитними ризиками банківської діяльності з урахуванням світового досвіду залишається недостатньо вивченою і потребує глибшого наукового аналізу. З цього випливає зв'язок даної проблеми з важливим макроекономічним завданням, пов'язаним із забезпеченням фінансової стійкості і надійності банківської

системи країни як основи економічного розвитку. Метою дослідження є аналіз світового досвіду управління кредитним ризиком і визначення можливості його застосування у вітчизняній банківській системі.

Проблемі кредитних ризиків присвячені наукові праці Л. Слободи [7], Л. Стрельбицької [9], В. Вітлинського [3], І. Кириченко [2], Л. Примостки [5]. У працях цих та інших фахівців розглянуті проблеми управління кредитним ризиком, наведені класифікаційні характеристики кредитів і пов'язаних із ними ризиків. Проте питання необхідності запровадження в банківських установах найоптимальніших варіантів мінімізації кредитного ризику на основі світового досвіду залишаються дискусійними і недостатньо опрацьованими. Отже, тема нашого дослідження актуальна, особливо, коли врахувати динамічний розвиток кредитування як одного з основних напрямів діяльності комерційних банків. Тому мета даної статті – дослідити й охарактеризувати види оцінки й управління кредитним ризиком у зарубіжній банківській практиці, а також можливості та перспективи їх впровадження в українській кредитній системі.

Кредитний ризик є історично першим серед фінансових ризиків банку й за обсягом і можливими наслідками дуже масштабний. Так, за результатами експертних оцінок (проаналізовано 100 банків, на частку яких припадає 90% загальних активів банківської системи України), структура потенційних втрат має такий вигляд (рис. 1) [8, 128].

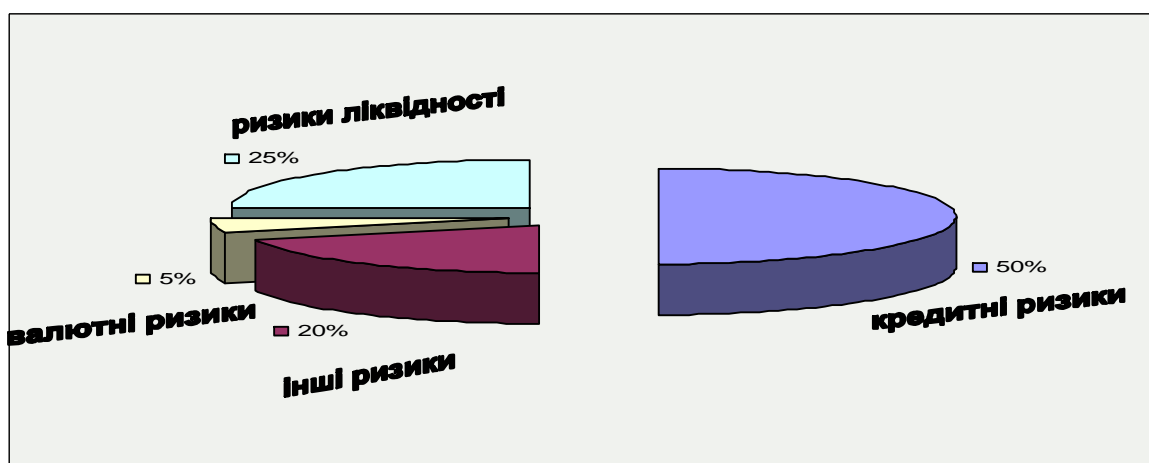
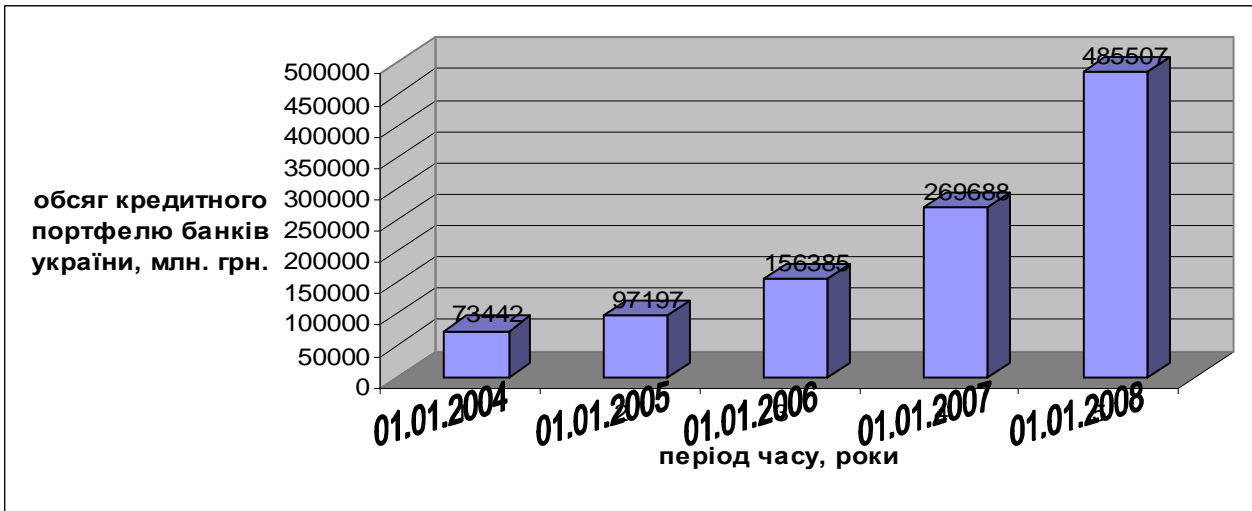

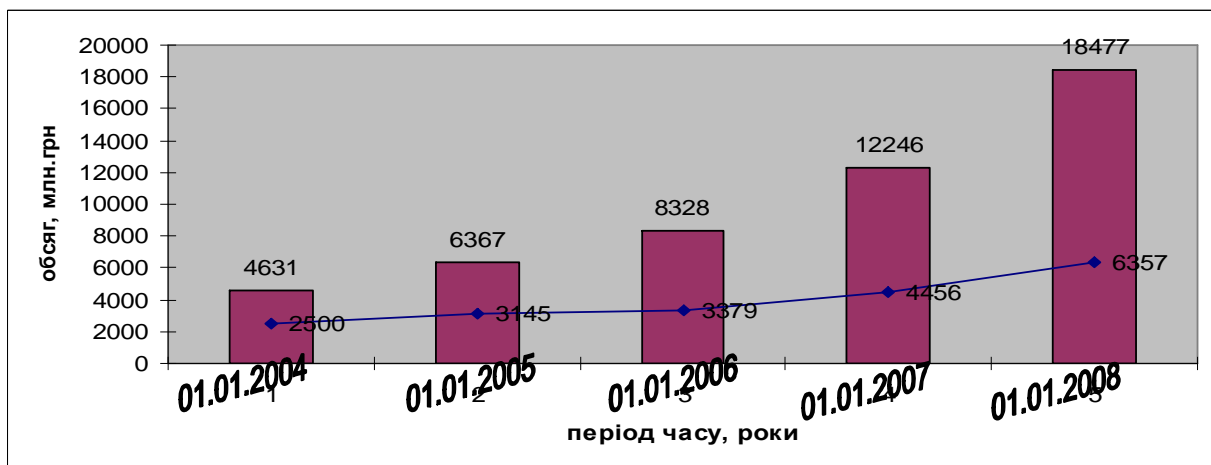
Рис. 1. Структура ризиків банківської діяльності.

Розвиток банківської системи України впродовж останніх років характерний динамічним зростанням обсягів кредитного портфеля, що об'єктивно спричиняє зростання рівня ризику банківського кредитування. Зокрема, протягом 2007–2008 рр. обсяг кредитного портфеля зріс майже на 46% (рис. 2) [4].

Рис. 2. Динаміка обсягів кредитного портфелю банків України за 2004–2008 рр.

Проте практика показує, що зростання обсягів кредитування супроводжується не менш активним підвищенням іншого показника, а саме обсягів неповернень кредитів, оскільки кредитування супроводжується високим рівнем ризиковості. Показниками рівня кредитних ризиків є обсяги проблемних (протермінованих та сумнівних) кредитів і величина резервів, сформованих під кредитні ризики банків, динаміка яких із 2004 до 2008 р. відображена на рисунку 3 [4].

Рис. 3. Динаміка обсягів проблемної заборгованості та резервів, сформованих під кредитні ризики банків України за 2004–2008 рр.

Отже, поряд із динамічним зростанням обсягів кредитування з 73442 млн грн. на початок 2004 р. до 485507 млн грн. на початок 2008 р., що видно на рисунку 2, можна відстежити високий темп збільшення проблемних кредитів. На початок 2004 р. їх обсяг становив 2500 млн грн., а на початок 2008 р. зріс у 2,5 раза і досягнув 6357 млн грн.

За даними НБУ, частка протермінованих або погашених шляхом відчуження майна боргів у загальному кредитному портфелі банків – 1,44% (за станом на 1 лютого 2008 р.). Наприкінці грудня 2007-го вона була на рівні 1,31% кредитного портфеля всієї банківської системи. А ось за даними міжнародної агенції Standard & Poor's, ризик неповернення мають 75% усіх позик. Основні причини зростання поганих кредитів в Україні – низький рівень розвитку скорингової системи в банках (оцінює платоспроможність та ризики дефолту позичальників), бум кредитування фізосіб і бажання банків отримувати надприбутки [6].

Кредитування в розвинутих країнах також пов'язане з істотним кредитним ризиком, але в дещо інших масштабах. Для зарубіжних банків прийнятними вважають такі значення показників: питома вага списаних кредитів у загальному обсязі виданих – 0,25–0,75%; питома вага протермінованих кредитів (понад 90 днів) у загальному обсязі виданих – 0,5–3%. Якщо останній показник сягає 7%, то становище банку оцінюють як кризове. Для вітчизняної банківської системи значення аналогічних показників коливаються в широкому діапазоні: від 2 до 30% [12].

За кордоном поширені загалом такі методи управління ризиком, як продаж кредитів, сек'юритизація, скоринг, використання послуг колекторних фірм та кредитних бюро.

Корисною практикою у вітчизняній банківській системі може бути продаж кредитів. Банк на основі оцінки кредитного портфеля, що він здійснив, може передати певну частку наданих кредитів іншим інвесторам. За рахунок цієї операції банк має змогу повернути кошти, що були спрямовані у кредитні вкладення. Процедура викупу в банків проблемних кредитів можуть здійснювати безпосередньо центральний банк (Чилі, Угорщина, Польща) або Агенція з реструктуризації (Чехія, США, Мексика, Південна Корея).

Варто звернути увагу і на такий метод, як сек'юритизація кредитів (наприклад, Трастова корпорація з регулювання США) – продажу банками своїх кредитних вкладень. У такому випадку утворювали пул однорідних кредитів, який потім передавали трастовому фондові для випуску сертифікатів, забезпечених цим пулом грошових коштів. Така операція дає банкові змогу вивести з балансу частину ризикованих активів. У міру того, як позичальники сплачують ці активи, потік доходів спрямовують до власників цінних паперів. Варто зазначити, що в умовах становлення вітчизняного ринку іпотечних кредитів (із прийняттям законів «Про іпотеку» і «Про іпотечні цінні папери») використання саме цього способу засвідчує потенційні можливості держави щодо сприяння його розвитку.

Можливим є створення в нашій державі спеціалізованих фірм, що за відповідну плату надають необхідну інформацію, в т. ч. конфіденційну.

Наприклад, у світовій практиці одним із найвідоміших джерел даних про кредитоспроможність є фірма «Ден енд Бредстріт», яка збирає інформацію про близько 3 млн. фірм США і Канади.

У США і Західній Європі при кредитуванні широко використовують скоринг – як один із методів оцінки кредитного ризику – автоматизовані системи на основі математичних і статистичних методів. Початковим матеріалом для скорингу служить різноманітна інформація про минулих клієнтів, на основі якої за допомогою різних статистичних і нестатистичних методів класифікації прогнозують кредитоспроможність майбутніх позичальників. Серед переваг скорингових систем західні банкіри відзначають, насамперед, зниження рівня неповернення кредиту.

Ефективним для вітчизняної банківської системи може бути використання послуг спеціальних колекторних фірм, які займаються проблемними кредитами і є дуже поширеними за кордоном. Вони укладають угоди з банками і працюють із недобросовісними клієнтами. Ці фірми купують у банків проблемні кредити й надалі працюють із боржниками вже за власною методикою. Щоправда, в нас це явище ще не надто поширене, оскільки такі послуги не дуже вигідні для банків (кошують 20–70% боргу), та й це позначається на репутації банку [10].

Та найоптимальнішим, на нашу думку, є створення в Україні так званої «шестерні», системи спеціалізованих кредитних бюро, які відіграють важливу роль у зменшенні ризиків угод. Вивчення світового досвіду показало, що такі бюро створюють для того, щоби кредитор міг отримати інформацію про стан платоспроможності позичальника, порушення з його боку платіжної дисципліни і на її підставі оцінити ступінь ризику майбутньої угоди. Закордонний досвід показує, що розв'язати ці проблеми можна тільки за допомогою кредитних бюро, створених для обміну відомостями про прохачів позик між кредиторами [9,292].

Кредитне бюро надає різного роду звіти про кредитні операції залежно від наявності інформації про потенційного позичальника, виду кредиту, який надають і, що найважливіше, від ступеня деталізування, необхідного кредитором. Найпростіший звіт містить інформацію про минулі неповернуті та протерміновані кредити – так звані «чорні» («black») або «негативні» («negative») дані. Найдетальніші звіти – «білі» («white») або «позитивні» («positive») містять увесь комплекс інформації про активи й пасиви позичальника, гарантії, структуру заборгованості за термінами і часом погашення, його зайнятості та історії його сім'ї.

Кредитні бюро в тій або іншій організаційній формі нині діють практично в усьому світі. У більшості країн дійшли висновку, що ефективний розвиток економіки неможливий без інформаційної відвертості та прозорості. Підтвердженням цьому можуть слугувати дані Центру досліджень у

сфері економіки в травні 1999 р. Виділивши низку показників, що характеризують ефективність та обсяги кредитування, і згрупувавши дані 40 країн, фахівці Центру отримали цікаві результати (табл. 1) [11].

Таблиця 1.

Взаємозв'язок кредитування і обміну інформацією

Показник обміну інформацією	Банківські кредити/ВВП (%)	Резерви на втрати за кредитами/Загальний обсяг кредитів (%)	Кредитний ризик (0–50)
немає	31,10	1,31	15,2
тільки «чорна»	67,57	0,86	5,11
«чорна» і «біла»	66,42	0,81	7,14

З'ясовано, що обмін інформацією стимулює зростання банківських кредитів щодо ВВП приблизно на 20%. До того ж, значно знижується рівень кредитного ризику і, відповідно, зменшується частка резервів на можливі втрати за кредитами у загальних обсягах кредитування.

Загалом вітчизняні банківські установи намагаються запобігати появі боржників, використовуючи наступні методи: створюють колекторські компанії та нові моделі скорингу, підвищують розміри штрафів за протермінування платежів за кредитом, збільшують штат служби безпеки. Але ці методи поки що малоефективні. Наприклад, робота колекторів обмежена на законодавчому рівні: законопроект «Про колекторські компанії», що визначає права та повноваження цих компаній, досі не розглянутий у Верховній Раді України. Чотири кредитні бюро, що діють на території України, також не працюють на повну силу: більшість банків наразі не користуються їхніми послугами [6].

Аналіз зарубіжного досвіду розв'язання проблем недоброякісних кредитів комерційних банків свідчить, що усунення сумнівної заборгованості з балансів комерційних банків – справа складна і потребує виважених підходів. До того ж, досвід ряду країн із перехідною економікою (Чехія, Румунія, Угорщина, Польща), що спромоглися суттєво зменшити обсяги безнадійної заборгованості у банківському секторі, доводить, що ефективна практична реалізація програм із поліпшення якості кредитних вкладень банків відбувалася за значної державної підтримки.

Таким чином, підбиваючи підсумки, можна зробити висновки, що використання в українських банках зарубіжного досвіду вдосконалення управління кредитним ризиком має тривати шляхом створення комплексного механізму управління кредитними ризиками, дія якого полягає в страхуванні від імовірних, небажаних відхилень фактичних результатів від прогнозованих за допомогою фінансових інструментів, котрі застосо-

вують у світовій практиці. На нашу думку, в Україні має бути створено незалежні надійні рейтингові агентства або системи кредитних бюро, які вже давно діють за кордоном, і ефективність яких доведена. Сьогодні створенню в нашій країні таких структур перешкоджає те, що нема спеціального закону про кредитні бюро. Якщо такий закон буде розроблено і прийнято, в результаті чого почнуть створювати згадані бюро, то кредитні ризики можуть бути значно зменшені. Тому перспективами подальших розробок у даному напрямку є наукове обґрунтування присутності кредитних бюро в банківській системі України, а також удосконалення методів управління кредитними ризиками.

Management of a credit risk of the banking system of Ukraine in is considered in the article, basic methods of minimization of credit risk by a foreign country are determined and recommendations for application of foreign experience in bank practice of Ukraine are given.

Література

1. Антонюк Г. Управління кредитним ризиком в банківській діяльності // Наукові записки. – 2006. – № 15.
2. Банківський менеджмент: Навч. пос. / О. А. Кириченко, І. В. Гіленко, С. Л. Роголь та ін.; За ред. О. А. Кириченка. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ: Знання- Прес, 2002. – 438 с.
3. Вітлінський В. В. Кредитний ризик комерційного банку: Навч. посіб. – К.: Знання, 2000. – 251 с.
4. Основні показники діяльності банків України на 1 лютого 2008 року // Вісник НБУ. – 2008. – № 3. – С. 68.
5. Примостка Л. О. Кредитний ризик банку: проблеми оцінювання та управління // Фінанси України. – 2004. – № 8. – С. 118–125.
6. Слесарук С. Дрібні банки, кредитні спілки та фінансові компанії охоче кредитують проблемних позичальників, але під 30–40% річних // Контракти. – 2008. – № 14. – С. 18.
7. Слобода Л. Класифікація та характеристика чинників кредитних ризиків банківських установ // Регіональна економіка. – 2005. – № 2. – С. 185–193.
8. Слобода Л. Роль та функції кредитних ризиків у банківській діяльності // Регіональна економіка. – 2005. – № 1. – С. 128.
9. Стрельбицька Л. М. Банківське безпекознавство: Навч. посіб. / За ред. М. П. Стрельбицького. – К.: Кондор, 2007. – 602 с.
10. Чорний А. Зле, коли прийде «колектор» // Львівська газета . – 2008. – № 28. – С. 5.
11. <http://www.credit-rating.com.ua>
12. <http://www.aub.com.ua>

Пушкар З., Пушкар Б.

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто стратегічне планування та прогнозування регіонального розвитку, його складові та визначено основні принципи.

Як відомо, планування є особливою формою діяльності, зміст якої – розроблення і реалізація планів. Залежно від змісту і статусу в системі управління розрізняють: директивне, індикативне, стратегічне планування. Процес стратегічного планування займає центральне місце в системі стратегічного управління.

Ставлячи за мету окреслення стратегічного планування регіонального розвитку, передусім, на нашу думку, слід наголосити на тому, що вітчизняна наука ще немає достатніх теоретичних досліджень у сфері планування регіонального розвитку. Це пояснюється, з одного боку, слабкою увагою вчених до даної проблеми, з іншого – недостатнім розвитком самого планування.

У той же час значний внесок у вітчизняній науковій літературі впродовж останнього часу в розроблення стратегічного планування зробили дослідження таких вчених як Т. Заяць, С. Дорогунцов, О. Ковтун, А. Мельник, С. Мочерний, Ю. Пітюренко, С. Чистов та ін.

Водночас слід відзначити, що багато теоретичних питань є ще невирішеними, залишаються дискусійними, а в ряді випадків – і не окреслені. Це стосується, зокрема, з'ясування концептуальних засад планування регіонального розвитку.

Основні завдання регіонального планування полягають у забезпеченні оптимального розвитку народного господарства регіонів у єдиному господарському комплексі держави; вдосконаленні, спеціалізації територій; установленні оптимальних пропорцій; ефективному використанні трудових і природних ресурсів та виробничих потужностей; раціоналізації розміщення продуктивних сил.

Стратегічне планування регіонального розвитку має такі стадії:

- 1) розроблення концепції регіонального розвитку;
- 2) обґрунтування важливих пропозицій;
- 3) формування системи цільових програм.

Генеральною метою стратегії соціально-економічного розвитку регіону є орієнтація на діяльність у напрямку стабілізації та підвищення якості життя населення на основі підвищення ефективності економіки і забез-

печення додаткових надходжень у бюджети всіх рівнів за рахунок активізації інноваційних та інвестиційних процесів.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіону визначає зміст основних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування:

- ✓ управління соціально-економічним розвитком;
- ✓ управління бюджетом та фінансами;
- ✓ управління економікою та підприємництвом;
- ✓ управління майном і землею;
- ✓ управління зовнішньоекономічною діяльністю;
- ✓ охорону навколишнього середовища.

Не можна не погодитися з думкою вчених, які вважають, що *концепція соціально-економічного розвитку регіону* – це цілеспрямований комплексний документ, що охоплює систему найважливішої політики розвитку регіону в стратегічній перспективі на основі необхідної і достатньої економічної самостійності (стратегічні пріоритети, цілі, пропорції і механізми) [2].

У структурі концепції розвитку регіону мають бути такі розділи:

- ✓ соціальна; екологічна; структурна; аграрна політика;
- ✓ регіональна науково-інноваційна політика; політика розвитку важливих комплексів спеціалізації та розвитку продуктивних сил; політика розвитку системи розселення; підготовки трудових ресурсів і зайнятості;
- ✓ розвитку виробничої інфраструктури; ринкової інфраструктури; інвестиційна та зовнішньоекономічна політика;
- ✓ антимонопольна; фінансово-бюджетна і податкова; регіонально-кредитна політика і розвиток банківської системи;
- ✓ політика розвитку відносин власності.

Отже, концепція регіонального розвитку визначає важливі структурні зміни в процесах соціально-економічного розвитку у формі важливих пріоритетів, цілей і забезпечує їх реалізацію економічних та організаційно-правових механізмів.

На основі концепції регіону формується *стратегічна комплексна програма соціально-економічного розвитку*, що охоплює систему взаємопов'язаних *цільових програм*. Процес формування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів є одним із найважливіших напрямків діяльності виконавчих і законодавчих органів влади на всіх рівнях.

Важлива складова механізму державної регіональної економічної політики – *прогнозування* як з'єднувальна ланка між теоретичними розробками та господарською практикою.

Загальна мета прогнозу соціально-економічного розвитку регіонів полягає в тому, щоб інформаційно забезпечити об'єктивність управлінсь-

ких рішень щодо оптимальних шляхів розвитку регіональної економіки у майбутньому. Регіональне прогнозування за останніх 30–40 років досягло неймовірно великих масштабів. *Прогнози і програми розвитку регіонів* складають як на *національному* (в межах країни), так і на *міжнародному* рівні (СЄЗ, єврорегіони та ін.) із залученням іноземного капіталу. На *макрорівні* прогнози розробляють для країни в цілому. Вони можуть бути *галузевими, проблемними, комплексними*.

Відповідно до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» (2000 р.), у всіх адміністративно-територіальних одиницях розробляють **прогнози соціально-економічного розвитку терміном на 5 років та програми економічного і соціального розвитку терміном на 1 рік.**

У прогнозі економічного та соціального розвитку регіонів слід відображати [5, 380]:

1. Аналіз та оцінку соціально-економічного розвитку регіону за попередній період, визначення тенденцій і проблем розвитку економіки та соціальної сфери.

2. Стан використання економічного потенціалу регіону, екологічну ситуацію.

3. Прогноз кон'юнктури на регіональних ринках основних видів товарів і послуг.

4. Напрямки розв'язання проблем соціально-економічного розвитку регіону.

5. Цілі та пріоритети регіонального розвитку, заходи щодо їх досягнення.

6. Основні показники соціально-економічного розвитку.

7. Висновки щодо тенденцій розвитку економіки регіону на середньотерміновий період.

Базою прогнозування соціально-економічного розвитку регіону є система досягнутих макроекономічних показників, державні соціальні стандарти і нормативи забезпеченості населення, національно-етнічні особливості регіону, характеристика розвитку соціальної інфраструктури, можливості потенційних інвесторів та інвестиційна привабливість регіону.

Регіональне прогнозування, на думку науковців, має базуватися на таких принципах [3]:

- ✓ системності;
- ✓ багатоваріантності стратегічних і тактичних завдань;
- ✓ єдності кількісних і якісних характеристик прогнозу;
- ✓ оптимального поєднання різних підходів і методів; ієрархічності та програмності у виборі конкретних засобів вирішення соціально-економічних завдань;

- ✓ агрегованості основних індикаторів і показників регіонального прогнозу залежно від прогнозного періоду, послідовності та можливих етапів досягнення визначених цілей.

Систему прогнозів розвитку економіки регіонів розробляють у кілька етапів. На *першому етапі* здійснюють комплексний аналіз і систематизацію регіональних та міжрегіональних проблем розвитку: підвищення рівня життя населення, скорочення безробіття і забезпечення зайнятості населення; екологічні проблеми; зміцнення експортного потенціалу регіонів; удосконалення територіальної спеціалізації.

На *другому етапі* вибудовують «дерево цілей», ґрунтоване на їхньому чіткому ранжуванні відповідно до пріоритетів регіонального розвитку і наявних фінансових ресурсів. Виділяють із загальних часткові цілі. Це забезпечує взаємозв'язок системи цілей на різних рівнях управління за ступенем значущості та пріоритетності.

На *третьому етапі* формулюють обмеження та критерії, які й визначають межі прийнятних рішень і засобів досягнення окреслених цілей. Першочергово реалізують цілі та проекти, що не потребують значних капітальних вкладень.

На *четвертому етапі* відпрацьовують можливі сценарії розвитку подій у перспективі залежно від обраних шляхів розв'язання регіональних проблем. Сценарій – це загальна модель, що описує не тільки очікувані результати тих чи інших перетворень, а й визначає необхідні ресурси для їх досягнення.

Серед принципів регіонального програмування необхідно виділити, насамперед:

- ✓ високу цільову спрямованість на кінцевий результат;
- ✓ чітке визначення системи пріоритетів;
- ✓ узгодженість завдань щодо раціонального використання всіх видів ресурсів;
- ✓ перманентність розроблення програмних заходів;
- ✓ конкурсні умови формування програм;
- ✓ керованість і контроль за розробленням та реалізацією програми.

Регіональні програми класифікують так:

- ✓ за рівнем – загальнодержавного, регіонального та місцевого значення;
- ✓ за тривалістю – довготермінові, середньотермінові, короткотермінові;
- ✓ за змістом реалізованої проблеми – комплексні та функціональні;
- ✓ за характером програмних заходів – освоєння нових територій, подальший розвиток їх господарства чи реконструкція.

Класифікація регіональних програм: програми соціально-економічного розвитку регіонів (для областей, міст та ін.); цільові комплексні програми (проблемні програми для територій поза адміністративно-

територіальним поділом). Нині вже розроблено проекти регіональних програм соціально-економічного розвитку Карпатського регіону, Полісся, Поділля, Причорномор'я, триває формування програми розвитку Придніпровського регіону.

Державні регіональні програми сприяють найповнішому узгодженню територіальних і галузевих інтересів, створюють реальні передумови для зближення рівнів виробництва і споживання в усіх регіонах. Підготовлені державні регіональні програми соціально-економічного розвитку схвалює Кабінет Міністрів України, і вони стають складовими державної програми розвитку країни.

Програми соціально-економічного розвитку регіону обов'язково взаємоузгоджують із проектом державного плану (програми) економічного і соціального розвитку України на відповідний рік. У цих програмах відображають:

- ✓ аналіз та оцінку соціально-економічного розвитку за поточний період, основні проблеми розвитку регіону;
- ✓ основні показники економічного розвитку;
- ✓ зведений план доходів соціального розвитку;
- ✓ показники розвитку промисловості;
- ✓ показники розвитку аграрного сектору;
- ✓ капітальне будівництво;
- ✓ регіональну інфраструктуру;
- ✓ трудові ресурси;
- ✓ охорону природи і раціональне використання природних ресурсів;
- ✓ рівень розвитку та економічну ефективність виробництва.

Отже, державні регіональні програми розробляють для активізації господарської діяльності та розвитку ринкових відносин у регіонах; забезпечення структурної перебудови господарських комплексів; розв'язання соціальних проблем, пов'язаних із зайнятістю населення, розвитком соціальної інфраструктури; ліквідації локальних соціально-економічних криз; створення умов для екологічної безпеки в регіоні тощо.

При плануванні розвитку регіонів використовують *державні регіональні цільові комплексні програми*, які реалізують, залучаючи у виробництво місцеві ресурси, державні інвестиції, позабюджетні кошти. Ці програми спрямовують на розв'язання найважливіших регіональних проблем – фінансування будівництва та функціонування загальнонаціональних об'єктів культури, освіти, охорони здоров'я; забезпечення соціальних гарантій для населення регіонів; фінансової допомоги для прискорення реформування економіки регіону, створення нових робочих місць тощо. Розробляють і реалізують програми згідно з Постановами ВР України, Указами Президента України, розпорядженнями КМ України.

Отже, процес формування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів – один із найважливіших напрямків діяльності виконавчих і законодавчих органів влади на всіх рівнях. Конкретними формами, за допомогою яких здійснюють державне регулювання економіки, тобто визначають стратегію, розробляють, оголошують та реалізують цілі регіональної економічної політики, є стратегічне планування та прогнозування регіонального розвитку; в подальших наукових розвідках у цьому напрямі можна сформулювати механізм реалізації та розвитку стратегічного планування.

The strategic planning and prognostication of regional development, his constituents and certainly basic principles is considered in the article

Література

1. Державне регулювання економіки: Підручник / За ред. д. е. н., проф., акад. АН вищої школи України І. Р. Михасюка. – ЛНУ ім. І. Франка. Друге вид., випр. і доп. – К.: Атака, Ельга-Н, 2000. – 592 с.
2. Ковтун О. І. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 432 с.
3. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С. І. Дорогунцов, Т. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко та ін.; За заг. ред. д. е. н., проф., чл.-кор. НАН України С. І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
4. Чистов С. М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. – Київ: КНЕУ, 2002. – 208 с.
5. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 435 с.

Родіонова Л.

ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Досліджено найсучасніші теоретико-методологічні аспекти розвитку господарства суспільств ранніх цивілізацій східного, західного та скотарсько-кочівницького шляхів еволюції.

В історико-економічній літературі історія цивілізаційного розвитку людства традиційно починається з характеристики господарства Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва або періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи. Такий підхід ґрунтований на радянській п'ятиформаційній схемі всесвітньо-історичного процесу. Проте з 1960-х рр. концепцію рабовлас-

Отже, процес формування стратегії соціально-економічного розвитку регіонів – один із найважливіших напрямків діяльності виконавчих і законодавчих органів влади на всіх рівнях. Конкретними формами, за допомогою яких здійснюють державне регулювання економіки, тобто визначають стратегію, розробляють, оголошують та реалізують цілі регіональної економічної політики, є стратегічне планування та прогнозування регіонального розвитку; в подальших наукових розвідках у цьому напрямі можна сформулювати механізм реалізації та розвитку стратегічного планування.

The strategic planning and prognostication of regional development, his constituents and certainly basic principles is considered in the article

Література

1. Державне регулювання економіки: Підручник / За ред. д. е. н., проф., акад. АН вищої школи України І. Р. Михасюка. – ЛНУ ім. І. Франка. Друге вид., випр. і доп. – К.: Атака, Ельга-Н, 2000. – 592 с.
2. Ковтун О. І. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 432 с.
3. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С. І. Дорогунцов, Т. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко та ін.; За заг. ред. д. е. н., проф., чл.-кор. НАН України С. І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
4. Чистов С. М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. – Київ: КНЕУ, 2002. – 208 с.
5. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 435 с.

Родіонова Л.

ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Досліджено найсучасніші теоретико-методологічні аспекти розвитку господарства суспільств ранніх цивілізацій східного, західного та скотарсько-кочівницького шляхів еволюції.

В історико-економічній літературі історія цивілізаційного розвитку людства традиційно починається з характеристики господарства Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва або періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи. Такий підхід ґрунтований на радянській п'ятиформаційній схемі всесвітньо-історичного процесу. Проте з 1960-х рр. концепцію рабовлас-

ницької формації як стадії розвитку людства заперечують. У статті «Теоретико-методологічні основи осмислення господарської діяльності людини первісного суспільства» ми окреслили найновіші методологічні підходи до опрацювання історії світового господарства [1]. Основою сучасного наукового світогляду є загальна теорія систем, сформована у 1930-х рр., і теорія відкритих систем далеких від рівноваги, що створила в середині ХХ ст. брюссельська школа І. Пригожина, остання дала назву нового наукового напрямку – синергетика. Системно-синергетичний метод дослідження формує нові погляди щодо фундаментальних проблем усієї науки, в т. ч. історії економіки та економічної думки. Поєднання системно-синергетичного підходу з теорією цивілізаційного розвитку є концептуально-теоретичною основою праць економістів та істориків С. Васильєва, В. Генінга, М. Кобіщанова, Л. Куббеля, К. Поланї, Г. Померанця, Дж. Тойнбі, С. Хайтінгтона, Ю. Павленка, А. Філіпенка, А. Хазанова. Вихідні принципи дослідження економічних систем – стадіальність, цивілізаційна дискретність, поліваріантність розвитку, персоналізм, глобалізація, структуралістсько-функціональна єдність, самоорганізація як поєднання порядку, детермінізму і хаосу, нестабільності, що реалізуються «в точці біфуркації». Така побудова історико-економічного аналізу покладена в основу опанування навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» у ВНЗ економічного спрямування [2].

Метою даної статті є аналіз найсучасніших теоретико-методологічних аспектів розвитку господарства суспільств ранніх цивілізацій східного, західного та скотарсько-кочівницького шляхів еволюції.

Історія ранніх (локальних, ранньокласових) цивілізаційних суспільств розглянута як перша стадія доіндустріальної цивілізації. Становлення цивілізації досліджена як системний розвиток конкретного автономного соціального організму, що охоплює трансформацію економічної, політичної, соціальної, культурної, демографічної та територіально-поселенської структур. Ранньочивілізаційне суспільство принципово відрізняється від первісного, оскільки економіка цивілізації ґрунтована на можливості отримання регулярного додаткового продукту, суспільство поділено на стани-класи, організація влади є державно-територіальною, культурно-інформаційні відносини здійснюються за допомогою писемності, виникло монументальне зодчество, територіально-поселенську структуру характеризує поділ на міста та села.

Передумови та умови реалізації процесу становлення цивілізації сформувались у пізньопервісних передцивілізаційних суспільствах. Передумови охоплюють перехід до осілості, кількісне зростання населення та його розселення, панування відтворювально-виробничих форм ведення господарства, насамперед землеробства, що стимулювало виробництво і

збереження додаткового продукту, наявність соціокультурних стимулів щодо суспільної потреби у зростанні ефективності виробництва. Умовами були 1) зростання обсягів виробництва на основі вдосконалення організаційно-управлінської праці й адміністративно-господарських методів, що забезпечувало ефективність економіки; 2) поглиблення суспільного поділу праці, що зумовило ієрархію соціальної структури, виділення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце у системі суспільного виробництва і мали різне відношення до засобів виробництва та розподілу додаткового продукту; 3) концентрація в руках вождя й аристократії додаткового продукту через реалізацію принципу влади-власності та редистрибутивної (перерозподільчої) системи; 4) орієнтація суспільної свідомості на високий соціальний привілейований статус і престижне споживання. Формувались експлуаторські відносини серед членів суспільства та окремих суспільств [3]. Поняття редистрибуції обґрунтував американський економіст та історик К. Поланьї у 1940–1950-х рр. Він зробив висновок, що у первісному та доіндустріальному суспільствах економічні відносини не мають базового значення, визначаються соціальними відносинами, детермінують авторитет і соціальний престиж, що визначають місце людини в суспільстві [4]. На стадії пізньопервісного суспільства і ранніх цивілізацій утверджується та переважає редистрибутивна система, коли інститути влади й управління (вождь, аристократія) централізують і перерозподіляють додатковий продукт на суспільні потреби та більшу частину для задоволення особистих престижних потреб. Поняття влади-власності ввів у науковий обіг радянський учений Л. Васильєв у 1970-х рр.; воно означало, що основою формування експлуаторського суспільства був процес монополізації спадковою соціальною знаттю державних посад із метою виконання функцій організації та управління економічного життя, що давало змогу здійснювати редистрибуцію життєвих благ [5].

Становлення і розвиток ранніх цивілізаційних суспільств відбувалися трьома еволюційними шляхами: східним, західним та скотарсько-кочівницьким.

Розмежування східного і західного шляхів розвитку доіндустріальних суспільств К. Маркс та Ф. Енгельс визнавали ще в ХІХ ст. Поліваріантність вони пояснювали різною роллю в суспільно-економічному житті державної та приватної власностей на землю, веденням централізованого регульованого господарства в умовах іригаційного землеробства або парцелярного сімейного господарства у межах роду та общини. У 1960–1980-х рр. у західній і радянській науках визнання східного та західного шляхів еволюції було усвідомлено й обґрунтовано.

Ранні цивілізації давньосхідного типу виникли в умовах енеоліту і ранньої бронзи на основі східної моделі розвитку передцивілізаційних су-

спільств, визначалися умовами ірригаційного землеробства і колективними формами виробництва. Хронологічно вони охопили період межі IV–III тис. до н. е. – VIII ст. до н. е. Територіально – райони так званого випереджаючого розвитку: Передньоазійський і Східносередземноморський регіони, Південну Індію та Північний Китай. В епоху енеоліту виникли Месопотамська (Шумеро-Аккадська, Вавілонська), Давньоєгипетська, Харапська в долині річки Інд цивілізації. У добу бронзи ранні цивілізації з'явилися на території Егеїди в Європі, Центральної та Східної Азії. Типовими прикладами цивілізації бронзового віку є Кріто-Мікенська (Мінойська цивілізація на о. Крит і Мікенська – на території півострова Пелопоннес у Південній Греції), Хетське царство, Шань-Інська в басейні річки Хуанхе. Межа ранніх локальних і традиційних регіональних цивілізацій – період «осьового часу» – VIII–III ст. до н. е.

Ранні цивілізації Стародавнього Сходу характерні як станові ранньодержавні (ранньокласові та ранньополітичні). Вони виникли на базі племен-вождівств як ранньокласові міста-держави (за грецькою термінологією – номи), де правляча верхівка в особі спадкової соціальної знаті виконувала організаційно-господарські та релігійно-культурні функції (влада-власність). Поступово номи об'єдналися у великі централізовані військово-політичні держави, що мали форму східної деспотії (повного безправ'я населення перед державою). Суспільство складалося з окремих станів, пов'язаних із виконанням певних функцій, набуло вигляду ступінчатої піраміди. Панівну верхівку представляла військово-адміністративно-жрецька верства, існування якої було традицією й одночасно важелем забезпечення стабільності суспільства. Селянство залишалось основною продуктивною силою. Існувала територіальна сусідська землеробська громада, економічні відносини всередині якої характеризували володіння громади на землю; приватна індивідуально-трудова власність великої патріархальної сім'ї на житло, рухоме майно і присадибну земельну ділянку, користування орною землею громади та спільне користування іншими угіддями.

Сучасне трактування господарського розвитку ранніх давньосхідних цивілізацій охоплює такі характеристики.

Техніко-технологічна еволюція господарства відбувалася на основі переходу від енеолітичного техніко-технологічного рівня до використання металів (міді у IV–III тис. до н. е., бронзи у III–II тис. до н. е.). Першою сферою їх застосування було військова. Як засоби праці в сільському господарстві та ремеслі бронзові вироби поширились у другій половині II тис. до н. е. Залізо першими широко почали видобувати з руди (сиродутним способом) і застосовувати хетти – в XV ст. до н. е. (Хетське царство існувало в XVIII–XII ст. до н. е. на території Малої Азії, його захопила

Ассирія). Але лише в VIII–VII ст. до н. е. залізо стало повсякденним металом і поступово витіснило бронзу. Технологічний спосіб виробництва базувався на примітивній ручній інструментальній техніці. Джерелом енергії були люди, тварини.

В історії господарства ранніх цивілізацій науковці виділяють три періоди. У першому (перша половина III тис. до н. е.) господарство розвивалося в межах окремих номових міст-держав. В історії Месопотамії це Шумерська цивілізація, в історії Єгипту – додинастичний період. Земля належала верховному власникові – державі. Господарство кожного нома становило державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-палацово-храмового і державно-общинного. Ранньодержавні органи влади, виконуючи соціально-економічні, адміністративно-політичні, військові та культурні функції, регулювали господарську діяльність, реалізували владу–власність через редистрибутивну систему. Прості общинники-селяни були особисто вільними і правоспроможними. У державно-храмово-палацових господарських комплексах вони виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були селянське домогосподарство та землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи.

У другому періоді – впродовж III тис. до н. е. – в умовах бюрократично-централізованих монархій (Аккадське царство та держава III династії Ура в Месопотамії, Раннього і Давнього царств у Єгипті) господарство еволюціонувало від двосекторного (державно-палацово-храмового й державно-общинного) до загальнодержавної економічної системи. Палацово-храмовий сектор поглинув храмовий і общинний. Основними суб'єктами господарювання стали державні та умовно-службові земельні господарства. Держава була верховним власником і розпорядником усієї землі, води та іригаційної системи. Державні інститути монополізували організаційно-управлінську сферу, здійснювали редистрибутивні функції. Держава регулювала і контролювала виробництво та розподіл не лише додаткового, а й необхідного продукту, поведінку та спосіб мислення громадян. Збільшення додаткового продукту досягали за рахунок введення нових принципів організації праці. Селяни-общинники перетворилися на державних землеробів. Вони працювали як наймані робітники на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці власника, отримували продукти харчування та предмети домашнього вжитку. Землеробська громада обслуговувала гідротехнічні комплекси на окремих ділянках, що зумовлювало її збереження та економічне значення.

На думку більшості вчених, рабство не сформувалось як економічний уклад. Частка рабів серед населення незначна – 6–7%. Джерелами рабства були війни, боргова залежність, работоргівля. Раби належали зде-

більшого державі. Їх працю використовували в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона була патріархальною (домашньою).

Третій період (кінець II тис. до н. е. – початок I тис. до н. е.) в науковій літературі оцінюють як кризу ранньокласової соціально-економічної системи, базованої на централізованому управлінні виробництвом та перерозподілі матеріальних благ. У Староавілонському царстві Месопотамії, Середньому та Новому царствах Єгипту державно-редистрибутивна система трансформувалась у державно-приватновласницьку. Держава залишалася верховним власником землі та іригаційних систем. Одночасно відбувався процес відокремлення власності від влади. Розвивалось умовно-службове землеволодіння з правом розпорядження землею і частково доходами, його передавали у спадок. Зросло економічне значення сільської громади. Землю передавали у володіння відроджених «вторинних» сільських громад. Великі патріархальні сім'ї були спадковими користувачами, сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ. Відбувався процес майнового та соціального розшарування членів громади. Землю здавали в оренду та суборенду з використанням рабської і найманої праці. Є документи, що земля була, крім службових наділів, об'єктом купівлі-продажу. Частина науковців робить висновок про формування приватної власності на землю. Формувалася податкова система через стягнення ренти-податку.

Рабство так і не сформувалось як економічний уклад. Матеріальне виробництво було поза рабовласницькими відносинами. Зменшилося значення державного і збільшилося – приватного рабоволодіння. Виникло боргове рабство селян-общинників, що стало державною загрозою. Держава обмежувала його законодавчими заходами, в т. ч. часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність. В умовах панування натурального господарства розвивалися товарні відносини, рівень яких був примітивним. Із розвитком другого і третього суспільних поділів праці повільно формувалися промисловий, торговельний та фінансовий капітали. Сформувались економіка – як складова організованого суспільного життя, її основні галузі: сільське господарство, промисловість та обіг. Професійне ремесло виникло з потреби обслуговування престижних запитів знаті, існувало лише при палацах і забезпечувало воєнні, культові та престижні потреби. Виникнення металургії та металообробки бронзи і заліза, ремісниче виготовлення засобів виробництва зумовили виокремлення ремесла як самостійної галузі.

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася в добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох міст-держав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції (Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос й ін. у XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація – теократична монархія, Мікенська – монархія зі значною роллю військової аристократії. Але господарський розвиток мав спільні ознаки. Ранньокласова цивілізація сформувалася за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі двосекторності економіки, адміністративного і редистрибутивного державно-палацового управління. Економічні відносини визначала господарська діяльність палаців (адміністративно-релігійних, господарських комплексів) і територіальних громад. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організовувала виробництво і розподіл, військову справу, податкову систему. Землі були державною, общинною та приватною власністю, їх могли здавати в оренду. Рабство мало патріархальний характер.

У середині I тис. до н. е., в добу «осьового часу», давньосхідний тип ранньокласових суспільств вийшов на рівень традиційних станово-класових суспільств (зрілих, розвинутих), котрі розглядають як другу стадію доіндустріальної цивілізації. В економічному розвитку зберігались основні засади третього періоду ранньоцивілізаційного суспільства, зокрема верховна власність держави на землю, влада-власність державно-бюрократичного апарату, двосекторність господарства, розвиток приватновласницьких відносин, трансформація редистрибутивної системи у стягування ренти-податку. Консервація громади стала однією з причин так званої східної стагнації.

Становлення ранніх цивілізацій західної моделі розвитку хронологічно відповідає періодові раннього залізного віку. Їх основою були пізньопервісні суспільства неполивного землеробства з окремими домогосподарствами як самостійними соціально-економічними одиницями. Вирішальним фактором стало масове використання залізних знарядь праці, що сприяло зростанню землеробства, продуктивності праці та додаткового продукту. Раннецивілізаційні суспільства були військово-політичними соціальними організаціями, що територіально охоплювали кілька сотень сусідсько-землеробських громад і укріплені міські центри. Через відсутність необхідності в колективній праці формувались індивідуальне володіння і самостійні у виробничому відношенні домогосподарства від селянських до великих військово-адміністративної аристократії. За умови верховної власності на землю короля (князя) селяни сплачували ренту-податок і виконували трудові повинності. Створювались умови для утвердження експлуататорських відносин на основі приватної власності на засоби вироб-

ництва, розкладу громади як виробничого організму. Важливе значення мало стягування з підкорених народів данини. На території Європи сформувалися такі цивілізаційні системи, як Кельтська, Фракійська, Слов'янська тощо.

Скотарсько-кочівницькі ранньокласові суспільства (номади) склалися на території Середнього Сходу, Аравії, Північної Африки, Євразійських степів від Північного Причорномор'я до Китаю в II–I тис. до н. е. Найвідомішими на території України є цивілізаційні суспільства кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів. На думку вчених, в історії ранньокласових суспільств велику роль мало створення макродержавних утворень типу кочових імперій: гунського, Тюркського каганатів і монгольської імперії Чингізхана і Чингізидів.

Отже, цивілізаційна парадигма еволюції людського суспільства розглядає його в контексті єдності, стадіальності та дискретності. Ранні локальні цивілізації аналізують як першу стадію доіндустріального суспільства, вони відповідають добі «доосьовому часу», що став точкою біфуркації, переходу до станово-класових суспільств. У системі ранньокласового суспільства не було приватної власності на землю, додатковий продукт, характерні влада-власність соціальної верхівки на природні та трудові ресурси, що реалізуються у централізованій організації і виробництва й відчуження, перерозподілі (редистрибуції) та трансформації додаткового продукту. Соціальний і майновий статус індивіда визначається його місцем у суспільному поділі праці та виконанні певних суспільних функцій [6].

Modern theoretical and methodical aspects of the development of economic system of early civilization of eastern, western and cattle and nomadic ways of evolution are analyzed in the article.

Література

1. Родіонова Л. Теоретико-методологічні основи осмислення господарської діяльності людини первісного суспільства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: економіка. – 2007. – № 22. – С. 51–54.
2. Історія економіки та економічної думки: Навчал.-метод. посібн. для самостійного вивчення дисципліни. – К: КНЕУ, 2008.
3. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Фенікс, 2002. – С. 256–257.
4. Поланья К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 61–64.
5. Васильев Л. С. История Востока: В 2-х томах. Т. – М, 1993. – С. 58.
6. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – С. 40.

Скочило Н.

ВЕКСЕЛЬНИЙ ОБІГ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

Розглянуто основні напрямки становлення і розвитку вексельного ринку в Україні. Обґрунтовано теоретичні аспекти та визначено основні проблеми формування вексельного обігу, запропоновано шляхи їх вирішення.

В умовах переходу України до ринкової економіки дедалі частіше й зриміше окреслюється проблема формування професійного вексельного ринку. Адже вексель як унікальний фінансовий інструмент здатний подолати не лише організаційні труднощі, а й забезпечити вирішення складних господарських та фінансових питань, зокрема подолання неплатоспроможності, підвищення оборотності обігових коштів, стримування темпів інфляції тощо.

Проте використання векселів на сучасному етапі соціально-економічного розвитку й досі не набуло належного поширення, про що свідчать наступні дані: питома вага дебіторської і кредиторської заборгованостей за векселями в загальній структурі заборгованості підприємств України є незначною і становить 4,2% та 7,7%, у т. ч. протермінованої – 0,6% та 1,9% дебіторської та кредиторської заборгованостей відповідно, в той час як питома вага протермінованої заборгованості за товари, роботи, послуги, котра не оформлена векселями, становить 55,3% та 56,4%, що значно вище, ніж за векселями. Наведені факти свідчать про необхідність формування в Україні вексельного ринку.

Проблема вексельного обігу займає важливе місце в дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених-економістів. Серед зарубіжних науковців, які здійснили вагомий внесок у розв'язання даної проблеми на різних історичних етапах, слід відзначити насамперед Т. Батіщева (Казахстан), Ф. Гудкова, В. Зверєва (Росія), В. Тарасова (Білорусь).

Питанням теорії і практики вексельного обігу присвячено чимало наукових праць і українських вчених-економістів: А. Авакова, С. Гуткевича, А. Демківського, М. Дем'яненка, О. Єфімова, М. Корінька, Ю. Куценка, В. Мельника, С. Мошенського, Т. Рудненко, О. Федоренка, Ф. Федорченка та інших, у яких висвітлено концептуальні основи формування вексельного ринку в Україні, а також його нормативно-правове регулювання.

Незважаючи на значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів, залишається багато питань, що є дискусійними і по-

требують подальших досліджень та глибокого вивчення. Деякі з них ми розглянемо в нашій роботі.

Таким чином, метою даної статті є обґрунтування концептуальних засад становлення та розвитку вексельного обігу в Україні й основних напрямків його функціонування на сучасному етапі економічного розвитку.

Вексельний обіг – одне з найскладніших питань у теорії і практиці управління, адже вексель, будучи ринковим інструментом управління, дає підприємству змогу, по-перше, продовжити термін платежу за векселем відповідно до потреб підприємства, по-друге, сприяє підвищенню вартості фірми, за рахунок зменшення обсягів протермінованої заборгованості та зростання оборотності дебіторсько-кредиторської, по-третє, заборгованість за векселем є надійнішою, оскільки він – найліквідніший фінансовий інструмент (може бути реалізований будь-якого моменту). Завдяки зазначеним властивостям вексель набув широкого застосування в світі, необхідним стало його використання в національній економіці.

Отже, вексель – цінний папір, що засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання терміну платежу визначену суму грошей власникові векселя (векселетримачеві) [4]. Головними особливостями векселя, що склалися в міжнародній практиці і були прийняті на Женевській конвенції 1930 р. та виокремлюють його від інших цінних паперів, вважають:

- ✓ абстрактність зобов'язання, визначеного векселем, – текст векселя не має містити посилання на угоду, що є причиною видачі векселя; невиконання зобов'язань за основною угодою не може призвести до невиконання зобов'язань за векселем та інше;
- ✓ безумовність зобов'язань за векселем – вексель містить простий і нічим не обумовлений наказ або зобов'язання сплатити певну суму;
- ✓ безсуперечливість зобов'язань за векселем, якщо він є справжнім;
- ✓ вексель – грошове зобов'язання, він містить наказ або зобов'язання сплатити певну суму;
- ✓ вексель – письмовий документ;
- ✓ вексель – це документ, що має суворо встановлені обов'язкові реквізити;
- ✓ вимагати платежу за векселем може лише той, хто володіє цим документом – тримач (власник) векселя;
- ✓ сторони, зобов'язані за векселями, відповідають солідарно (за винятком осіб, які здійснили безоборотний напис);
- ✓ вексель має підвищену оборотність;
- ✓ при порушенні термінів сплати векселя необхідно здійснити нотаріальний протест [8].

Таким чином, у ході свого історичного розвитку вексель перетворився на універсальний інструмент, роль і значення якого в сучасних умовах господарювання значно зростає. Це пояснюється насамперед функціями, які він виконує. Однією з головних функцій вексельного обігу є оформлення короткотермінового кредиту. Дана функція починає діяти в момент зацікавленості постачальника продукції реалізувати її покупцеві, але на час укладання угоди покупець не має належної суми грошей, тому випишує вексель як гарант здійснення майбутнього платежу, тобто боргове зобов'язання, сума якого з урахуванням відсотка за кредит і терміну платежу, як правило, перевищує величину суми укладеної угоди. Крім того, вексель виконує функцію платежу, адже він дає змогу отримати гроші ще до настання терміну платежу (вексель можна продати або закласти під заставу в комерційному банку). При цьому банки, отримавши вексель до настання терміну платежу, виконують функцію кредитора, утримують його в себе, стягуючи при цьому обліковий відсоток.

Окрім зазначених функцій, вексель здійснює функцію контролю за виконанням зобов'язань між суб'єктами господарювання, скорочення грошово-кредитної маси в обігу, а відтак і стримування темпів інфляції.

Нормативно-правовою базою вексельного обігу в Україні є законодавчі, нормативні акти, розроблені відповідно до положень Уніфікованого закону про переказні та прості векселі, ухваленого Женевською вексельною конвенцією 1930 р. Даний закон регулює випуск, обіг, погашення векселів та стягнення за векселем, а також повністю забезпечує права всіх сторін вексельного обігу.

Прийняття Закону України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18 червня 1991 р. та Постанови Верховної Ради України «Про застосування векселів у господарському обороті України» у 1992 р. значно розширили можливості вексельного обігу. Указом Президента України «Про випуск та обіг векселів для покриття взаємної заборгованості суб'єктів підприємницької діяльності» від 14 вересня 1994 р. в господарську практику підприємства запроваджено простий товарний вексель, котрий можна було застосовувати як засіб оформлення взаємної заборгованості суб'єктів господарювання.

Зауважимо, що законодавством України, яке регулює вексельний обіг, передбачена видача векселя лише за поставлені товари, надані послуги та виконані роботи. В той час, як у більшості країн світу, котрі приєдналися до Женевських конвенцій 1930 р., зазначеної вимоги «товарності» векселя нема, а видача фінансових векселів законодавчо закріплена. Дана проблема полягає фактично в тому, що, по-перше, вимога товарності стосується тільки моменту видачі векселя і не поширюється на його обіг; по-друге, вексель – це суворо формальний документ, що може бути визнаний

недійсним лише за наявності дефекту форми, а не відсутності умови товарності; по-третє, у випадках порушення умов товарності векселя під час його видачі (абз. 4 ст. 4) передбачено відповідальність згідно зі законом для особи, винної в цьому порушенні.

Формулювання абз. 1 ст. 4 фактично вивело з обігу фінансові векселі, які, власне, видавали в обмін на залучені кошти, що давало змогу збільшити обсяги коштів, залучених від вкладників (юридичних та фізичних осіб). Окрім того, векселі банків є ліквідним інструментом і можуть бути з успіхом використані для зменшення надліквідності великих банків, у кредитуванні – застава та як платіжний документ. Фінансові векселі, тобто векселі, що банк видав під залучені гроші як зобов'язання повернути за позичене, є ліквідним інструментом на борговому ринку і, на думку більшості банків та учасників вексельного ринку, мають бути повернені на ринок [2]. Так само безпідставно Законом України «Про обіг векселів в Україні» від 5 квітня 2001 р. було припинено видачу векселів банками під залучення пасивів. Окрім того, відповідно до норм цього закону видавати та здобувати право за простими і переказними векселями могли лише юридичні особи, а з січня 2002 р. таким правом наділені й фізичні особи, при цьому законодавчо не встановлено, чи мають ці фізичні особи бути суб'єктами підприємницької діяльності чи ні. Не акцентує уваги на статусі фізичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності і Національний банк України в практиці роз'яснення застосування цієї норми (лист НБУ № 25-118/45-302 від 9. 01. 2002 р.).

Перебирати зобов'язання і здобувати права за векселями можуть також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, установи й організації, які фінансують із Державного бюджету, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів відповідно до вимог, що визначив Кабінет Міністрів України.

Наведені факти свідчать про те, що в Україні вже створена мінімально необхідна правова база вексельного обігу, яка все ж таки потребує детального доопрацювання, доповнення та узгодження зі законодавством. Таким чином, векселі кредитних установ, фінансових і страхових компаній, великих підприємств стають об'єктами біржових торгів. За допомогою вексельних програм роблять спроби розв'язання проблеми неплатежів, здійснення взаємозаліків заборгованості, а також розробляють і здійснюють інші фінансові програми.

Аналіз літературних джерел, виявлення проблем теорії та практики вексельного обігу в Україні дало змогу визначити, що впровадження векселів у практику фінансово-господарської діяльності є вигідним усім учасникам ринку, адже вексель, будучи ринковим інструментом управління, дає підприємству змогу, по-перше, продовжити термін платежу за вексе-

лем відповідно до потреб підприємства, по-друге, сприяє підвищенню вартості фірми, за рахунок зниження обсягів протермінованої заборгованості й зростання оборотності дебіторсько-кредиторської, по-третє, заборгованість за векселем надійніша, оскільки він є найліквіднішим фінансовим інструментом (може бути реалізований будь-якого моменту).

До основних причин, що сповільнюють процес впровадження вексельного обігу в Україні, слід віднести: нестачу практичного досвіду його організації; відсутність умінь і навиків грамотного оформлення бланків вексельних зобов'язань, а також правових знань щодо умов обігу та погашення векселів; недостатню кількість юридичної та економічної літератури; мале число фахівців – як правників із цих проблем, так і бухгалтерського обліку; законодавство з питань вексельного обігу потребує ще детального доопрацювання та узгодження відповідно до Женевських конвенцій 1930 р. і норм національного законодавства; нема будь-якої реєстрації випуску векселів суб'єктами підприємницької діяльності та порядку їх обігу, зокрема і контролю за їх емісією; не налагоджена інфраструктура вексельного ринку, а також не створено відповідних організаційно-правових інститутів та консультаційних центрів із цих питань тощо.

Отже, розв'язання окреслених проблем сприятиме активізації вексельного обігу в Україні, залученню дешевих ресурсів із внутрішнього ринку для фінансування короткотермінової заборгованості, що, в свою чергу, стимулюватиме розвиток фінансового ринку, а відтак сприятиме розвитку економіки країни загалом.

Література

1. Гуткевич С. О., Корінько М. Д. Вексель у системі цінних паперів: проблеми становлення та розвитку: Навч. посіб. – К.: Вид-во Європейського університету, 2004. – 119 с.
2. Ємельянов А. Шляхи вдосконалення вексельного законодавства України // Право України. – 2008. – № 3. – С. 52–56.
3. Закон України «Про обіг векселів в Україні» від 05. 04. 2001 р. № 2374- III.
4. Закон України «Про цінні папери та фондову біржу» від 16. 06. 1991 р. № 1201-ХІІ.
5. Куценко Ю. Ю., Шепель Д. О. Проблеми використання векселів на ринку України. – К., 1998. – 60 с.
6. Мінакова Д. Г. Механізм функціонування вексельного обігу в Україні // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2007. – № 2. – С. 315–317.
7. Ніконова М. В. Методичні аспекти побудови інфраструктури вітчизняного вексельного обігу // Академічний огляд. – 2007. – № 2. – С. 61–65.
8. Павлов В. І., Пилипенко І. І., Кривов'язюк І. В. Цінні папери в Україні: Навч. посіб. – Вид. 2-ге, доповнене. – К.: Кондор, 2004. – 400 с.
9. Рудненко Т. Вексель і поточні проблеми економіки // Цінні папери України. – 2006. – № 12. – С.12–14.
10. Рудненко Т. Проблеми і перспективи розвитку вексельного обігу в Україні // Фінансовий ринок України. – 2005. – № 8. – С. 16–19.
11. Фещенко Н. М. Вексельний обіг в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення // Економіка. Фінанси. Право. – 2007. – № 3. – С. 22–25.

Стец І.

ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЕКОНОМІЦІ

Визначено проблеми відтворення і принципи виявлення економічної сутності трудового потенціалу, виокремлено складові, фази процесу відтворення трудового потенціалу, його типові та видові прояви.

Нині змінюється роль людини в соціально-економічній системі суспільства. Прискорений розвиток науки й техніки, впровадження інформаційних систем і технологій призводить до відсторонення працівника від безпосереднього виробництва, створюючи таким чином більше можливостей для розвитку його потенціалу з метою здійснення складніших видів трудової діяльності. Перехід до ринкових відносин, відмова від принципів загальної обов'язковості праці, формування багатосекторної економіки, реструктуризація підприємств, зменшення чисельності населення і його працездатної частини, безробіття, неформальна зайнятість, низька продуктивність праці зумовили ускладнення проблем відтворення трудового потенціалу.

Проблеми відтворення робочої сили, трудових ресурсів, формування і використання трудового потенціалу розглянуто у наукових працях зарубіжних та вітчизняних учених: А. Сміта, Дж. Кейнса, Б. Генкіна, І. Маслова, Ю. Одегова, Н. Шаталової, Є. Качана, Г. Осовської, О. Федоніна.

Аналіз наукових публікацій засвідчив, що дослідники-економісти зосереджували увагу насамперед на прикладних питаннях, пов'язаних із безробіттям, формуванням доходів і т. ін. Недостатньо розв'язаними залишаються проблеми дослідження змісту поняття «трудоий потенціал», не сформовані єдині підходи до його відтворення, що могли б слугувати методологічною основою комплексної оцінки стану та чинників розвитку трудового потенціалу.

Низка питань, що стосуються сутності та змісту трудового потенціалу, специфіки його відтворення, виявлення його типів і факторів впливу, потребують подальшого поглибленого дослідження.

Дослідження і аналіз поглядів на трудовий потенціал показують, що чимало науковців ототожнюють трудовий потенціал із трудовими ресурсами, збіднюючи таким чином його зміст. Обґрунтованішою є позиція вчених, які у визначенні трудового потенціалу виходять за межі суто ресурсного підходу і розглядають його як головний елемент соціально-економічного потенціалу суспільства. Такий підхід дає змогу розглядати економіку об'ємно

– як сферу життєдіяльності, у т. ч. виробництво благ, їхній розподіл, обмін і споживання, середовище існування людини. Трудовий потенціал при цьому є підсистемою економіки, і це сприяє повнішій оцінці його взаємодії з іншими факторами та компонентами економіки.

Дослідження наукових підходів до сутності трудового потенціалу дають змогу виокремити низку основоположних принципів, що сприятимуть об'єднанню різних аспектів змісту цієї категорії.

Відповідно до принципу ієрархічності трудовий потенціал суспільства інтегрує в собі нижчі рівні трудового потенціалу: окремого працівника, підприємства, галузі, регіону. При цьому при об'єднанні згаданих потенціалів та їхньому системному використанні виникають додаткові можливості та ресурси, що виявляються завдяки синергійному ефектові. Варто зауважити наявність двох рівнів трудового потенціалу. Перший рівень (внутрішній) відображає індивідуальні якості людини; другий рівень (зовнішній) зорієнтований на інтегрування особистих потенціалів.

Принцип комплексності передбачає дослідження структури трудового потенціалу на основі виокремлення й аналізу та окремих складових потенціалу (психофізіологічної, освітньо-інтелектуальної, виробничо-кваліфікаційної, соціальної) і способів їхньої взаємодії між собою.

Принцип генезису дає змогу розглядати трудовий потенціал із позицій утворення і розвитку в динамічному та відтворювальному аспектах. Динамізм трудового потенціалу виявляється у здатності до швидкого, інтенсивного зростання кількісних і якісних характеристик. Відтворювальний аспект передбачає проходження трудовим потенціалом різних стадій у процесі утворення і становлення.

Варто зауважити, що важливим принципом виявлення економічної сутності трудового потенціалу є двоїстість цієї категорії, яка виявляється через, з одного боку, інерційно-нагромаджувальний характер трудового потенціалу, з іншого – прогресивно-регресивний.

Інерційно-нагромаджувальний характер означає, що працівники нагромаджують знання, навички, досвід, кваліфікацію протягом тривалого часу; це зумовлює інерційність їхнього збереження. Прогресивно-регресивний характер трудового потенціалу також пов'язаний із часовим фактором. Позитивні зміни в економіці, впровадження нової техніки і технології, поліпшення умов праці спричиняють прогресивні зміни трудового потенціалу, й навпаки.

Двоїстість трудового потенціалу виявляється і в тому, що, будучи інтегральною характеристикою узагальненого типу, він одночасно має особистісний характер і є складовою потенціалів та систем вищого рівня. Ця риса двоїстості трудового потенціалу тісно пов'язана з принципом ієрархічності. Важливою рисою трудового потенціалу є також те, що він одночасно може виступати і як об'єкт, і як суб'єкт управління.

Дослідження різних наукових поглядів на трудовий потенціал дало змогу чіткіше визначити зміст цієї категорії. Трудовий потенціал – це сукупність вроджених, сформованих і нагромаджених сил, здібностей, властивостей, якостей для трудової діяльності з виробництва життєвих благ, що задовольняють потреби суспільства.

Об'єктом трудового потенціалу є сили, здібності, якості людини, невіддільні від неї як носія. Суб'єкт трудового потенціалу – людина, яка володіє здатністю до праці й реалізує цю здатність у процесі праці. Особистий економічний інтерес кожного працівника у збільшенні власного доходу за рахунок нагромадження та реалізації власного трудового потенціалу спричиняє виникнення економічних відносин, які охоплюють певним чином упорядковані соціально-економічні (базовані на особистій власності людини щодо сил, здібностей, вмінь), організаційно-економічні (з приводу організації праці й обміну результатами виробництва між власником трудового потенціалу – працівником і власником майнового капіталу – підприємцем, роботодавцем), трудові (з приводу підготовки трудового потенціалу, забезпечення зайнятості, використання та відтворення трудового потенціалу), ринкові (з приводу купівлі-продажу послуг праці) відносини. У структурі трудового потенціалу можна виокремити такі складові: психофізіологічну, освітньо-інтелектуальну, виробничо-кваліфікаційну, соціальну.

Забезпечення безперервності процесу суспільного виробництва потребує систематичного відновлення використаного трудового потенціалу. Його відтворення відбувається через послідовність фаз: виробництва, розподілу, обміну та споживання. Найважливіша роль у процесі відтворення трудового потенціалу належить фазі виробництва, під час якої формуються психофізіологічні, створюються освітньо-інтелектуальні та виробничо-кваліфікаційні, розвиваються соціальні й духовні складові. Наступними фазами відтворення трудового потенціалу є розподіл і обмін. За умов командно-адміністративної економіки розподіл працівників відбувся за безпосередньої участі держави, в умовах ринкової економіки функцію розподілу виконує обмін, який забезпечує функціонування ринку праці. Споживання трудового потенціалу – це власне праця, вона є передумовою для нового відтворювального процесу.

Дослідження сутності відтворення трудового потенціалу дає змогу виокремити його типи і види. За простого типу відтворення цього потенціалу його кількісні та якісні характеристики залишаються незмінними. Просте відтворення є основою розширеного типу, за якого відбувається зростання кількісних і покращення та вдосконалення якісних характеристик трудового потенціалу.

Видові прояви розширеного відтворення – екстенсивне та інтенсивне відтворення. Екстенсивне розширене відтворення трудового потенціалу

виявляється через його кількісне зростання за умов незмінних кількісних характеристик. За інтенсивного розширеного відтворення трудового потенціалу всі його компоненти розвиваються і набувають нових якісних властивостей.

Кількісні та якісні зміни трудового потенціалу зумовлені впливом різноманітних факторів, до яких можна віднести стан природного навколишнього середовища, спадковість, стан систем освіти та охорони здоров'я, умови праці, підприємницьку культуру, організаційну поведінку, традиції, ідеологію, менталітет суспільства і т. ін.

Розглянуті теоретичні й практичні аспекти дали змогу сформулювати такі висновки і пропозиції з удосконалення відтворення трудового потенціалу в сучасній економіці:

- ✓ в будь-якому суспільстві носієм трудового потенціалу є людина, працівник, тому його виробництво та відтворення потребують наявності працівника;
- ✓ трудовий потенціал є складним і багатостороннім утворенням, яке володіє кількісними і якісними характеристиками;
- ✓ трудовий потенціал відображає систему економічних відносин (соціально-економічних, організаційно-економічних, трудових, ринкових);
- ✓ відтворення трудового потенціалу потребує наявності певної суми життєвих засобів, достатньої для відновлення здатності працівників до праці відповідно до потреб виробництва;
- ✓ для ефективного відтворення трудового потенціалу необхідна системна взаємоув'язка економічних, соціальних, демографічних складових суспільного розвитку;
- ✓ дослідження та оцінювання трудового потенціалу потребують урахування стану й особливостей економіки, в межах якої він формується і розвивається;
- ✓ напрямами вдосконалення відтворення психофізіологічної складової трудового потенціалу є: збільшення народжуваності через зростання різноманітних виплат, поліпшення якості медичних послуг, формування здорового способу життя, профілактика захворювань, впровадження та розвиток системи медичного страхування і т. ін.;
- ✓ напрямами вдосконалення відтворення освітньо-інтелектуальної і виробничо-кваліфікаційної складових трудового потенціалу є: збільшення витрат на загальну та спеціальну освіту; інвестиції у підготовку і перепідготовку кадрів на виробництві й створення систем корпоративного навчання; витрати на проведення наукових досліджень у галузі праці, розвиток нестандартних форм зайнятості шляхом надання пільг і гарантій підприємницької діяльності, вдосконалення організації та поліпшення умов праці і т. ін.;

- ✓ удосконалення відтворення соціальної складової трудового потенціалу передбачає творчий, духовний, культурний розвиток членів суспільства;
- ✓ сукупний трудовий потенціал не варто розглядати як суму індивідуальних характеристик. Його важливими параметрами є структурна збалансованість і взаємодія людей у сфері суспільного виробництва.

In the article the problems of recreation and principles of exposure of economic essence of potential of enterprise are definite, constituents, phases of process of recreation of potential of enterprise, his typical and specific displays, are selected.

Література

1. Бондаренко Г. И. Человеческий капитал как показатель уровня общественного развития // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2003. – № 1. – С. 141–147.
2. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. – М.: НОРМА-Инфра, 1998. – 384 с.
3. Леденева Е. А. Типы и виды воспроизводства трудового потенциала // Социально-экономические проблемы России и перспективы их решения: Материалы межд. науч.-практ. конф. – Воронеж, 2007. – Ч. 2. – С. 81–83.
4. Одегов Ю. Б., Бучин В. Б., Андреев К. Л. Трудовой потенциал предприятия: пути эффективного использования. – Саратов: Изд-во Саратовського ун-та, 1991.
5. Осовська Г. В., Крушельницька О. В. Управління трудовими ресурсами. – К.: Кондор, 2003.
6. Панкратов А. С. Управление воспроизводством трудового потенциала. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
7. Рухманова Н. А. Трудовой потенциал в системе региональной экономики: теоретические и методические аспекты // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. Спец. выпуск. – 2005. – № 2.

Хопчан В.

УДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОЦІНКИ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗБИТКІВ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Розкрито проблеми невизначеності в інвестуванні, яке слід розглядати з урахуванням двох факторів – інфляції і ризику.

Розв'язання проблеми відповідальності за минулий екологічний збиток сприятиме загальному поліпшенню інвестиційного клімату в Україні. Необхідно, щоби на момент приватизації підприємства або його переходу від одного власника до іншого минулий екологічний збиток був зафіксований і економічно оцінений. У цьому випадку можливий варіант переходу відповідальності за ліквідацію цього збитку до нового власника при

- ✓ удосконалення відтворення соціальної складової трудового потенціалу передбачає творчий, духовний, культурний розвиток членів суспільства;
- ✓ сукупний трудовий потенціал не варто розглядати як суму індивідуальних характеристик. Його важливими параметрами є структурна збалансованість і взаємодія людей у сфері суспільного виробництва.

In the article the problems of recreation and principles of exposure of economic essence of potential of enterprise are definite, constituents, phases of process of recreation of potential of enterprise, his typical and specific displays, are selected.

Література

1. Бондаренко Г. И. Человеческий капитал как показатель уровня общественного развития // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2003. – № 1. – С. 141–147.
2. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. – М.: НОРМА-Инфра, 1998. – 384 с.
3. Леденева Е. А. Типы и виды воспроизводства трудового потенциала // Социально-экономические проблемы России и перспективы их решения: Материалы межд. науч.-практ. конф. – Воронеж, 2007. – Ч. 2. – С. 81–83.
4. Одегов Ю. Б., Бучин В. Б., Андреев К. Л. Трудовой потенциал предприятия: пути эффективного использования. – Саратов: Изд-во Саратовського ун-та, 1991.
5. Осовська Г. В., Крушельницька О. В. Управління трудовими ресурсами. – К.: Кондор, 2003.
6. Панкратов А. С. Управление воспроизводством трудового потенциала. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
7. Рухманова Н. А. Трудовой потенциал в системе региональной экономики: теоретические и методические аспекты // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. Спец. выпуск. – 2005. – № 2.

Хопчан В.

УДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОЦІНКИ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗБИТКІВ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Розкрито проблеми невизначеності в інвестуванні, яке слід розглядати з урахуванням двох факторів – інфляції і ризику.

Розв'язання проблеми відповідальності за минулий екологічний збиток сприятиме загальному поліпшенню інвестиційного клімату в Україні. Необхідно, щоби на момент приватизації підприємства або його переходу від одного власника до іншого минулий екологічний збиток був зафіксований і економічно оцінений. У цьому випадку можливий варіант переходу відповідальності за ліквідацію цього збитку до нового власника при

зниженні ціни об'єкта, котрий продають, на відповідну величину збитку. Теоретично можливе і збереження відповідальності попереднього власника, якщо й ціна підприємства не знижується на суму, що відповідає економічній оцінці екологічного збитку.

Визначення екологічних пріоритетів і розроблення ранжированого переліку проектів, а також інших заходів екологічної спрямованості на державному та регіональному рівнях є необхідними умовами ефективного залучення фінансових коштів із будь-яких джерел, а також цілеспрямованої природоохоронної діяльності в цілому. Тому в рамках підготовки будь-яких програм і планів екологічної спрямованості особливу увагу слід приділяти обґрунтуванню пріоритетних напрямків природоохоронної діяльності та розробленні конкретних заходів і проектів за цими напрямками, до того ж, бажання залучити закордонних інвесторів, партнерів до здійснення інвестиційних проектів слід підкріплювати розробленням цих проектів за форматом, прийнятим у міжнародній практиці.

Теоретичними і практичними аспектами даної проблеми займалися вчені-економісти: В. Барановський, Л. Борщ, О. Веклич, Я. Діденко та інші.

Однак, на наш погляд, практичне розв'язання проблеми оцінки екологічних збитків в умовах невизначеності в економіці слід розглядати з урахуванням двох факторів – інфляції і ризику.

Мета дослідження: удосконалення економічної оцінки екологічних збитків інвестиційних проектів.

Оскільки основними характеристиками інвестиційного проекту є елементи грошового потоку і коефіцієнт дисконтування, облік невизначеності здійснюють коригуванням одного з цих параметрів. Насамперед розглянемо врахування фактора ризику, під яким мають на увазі ступінь небезпеки для успішного здійснення проекту, до того ж, це потенційна, чисельно вимірна величина втрат. У зв'язку з тим, що можливо чисельно виміряти і врахувати ризик проекту, є велика кількість методик щодо впровадження цього фактора.

Безризиковий коефіцієнт дисконтування відповідає державним цінним паперам (у розвинутих країнах). Ризиковішими є облігації, акції, опціони й ін. Чим вищий ризик, асоційований із конкретним активом, тим більшою має бути премія у вигляді надбавки до необхідної прибутковості. Аналогічна ситуація і з урахуванням ризику при оцінці інвестиційних проектів: до безризикового коефіцієнта дисконтування або до деякого його базисного значення варто додати виправлення на ризик і при розрахунку критеріїв оцінки проекту.

Варто враховувати, що розмір надбавки за ризик звичайно встановлюють чисто інтуїтивно; це означає, що різні люди вноситимуть різні виправлення при оцінці того самого проекту. При оцінці ефективності капі-

тальних вкладень необхідно при можливості та якщо це доцільно враховувати вплив інфляції. Це можна робити шляхом коригування на індекс інфляції або майбутніх надходжень, або коефіцієнта дисконтування.

Найкоректнішою, проте трудомісткішою в розрахунках є методика, що передбачає коригування всіх факторів, котрі впливають на грошові потоки порівнюваних проектів. Серед основних факторів – розмір виручки і змінні витрати.

В основі такого підходу – той факт, що різні елементи грошового потоку по-різному реагують на інфляцію. На думку експертів, інфляція вкрай слабо впливає на амортизаційні відрахування, оскільки цей вплив є не безперервним, а дискретним. Аналогічним чином вплив інфляції проявляється досить слабо на тих елементах ресурсів, що надходять за довготерміновими контрактами тим чи іншим чином із фіксацією ціни на момент укладання контракту, а не на момент початку його виконання. Деякі елементи витрат, що залежать від інфляції, змінюються – за деякими трохи іншими закономірностями.

Найпоширенішим методом компенсації втрат є індексація ставки відсотка, за якою здійснюють нарощування.

Слід відзначити, що врахування фактора часу при оцінці ефективності інвестицій у сфері природокористування й охорони навколишнього середовища є однією з центральних проблем із точки зору формування ефективної державної інвестиційної та природоохоронної політики.

На основі аналізу вітчизняного і закордонного досвіду, літературних джерел [1, 54–57] може бути використаний підхід, суть якого полягає в тому, що для економічної оцінки екологічних результатів інвестиційних проектів використовують не процедуру дисконтування, а процедуру нарощування вартісної оцінки отриманого екологічного результату (позитивного або негативного). У цьому випадку при фінансово-економічних розрахунках пропонують замість ставки дисконтування використовувати ставку (норму) нарощення вартості кінцевого екологічного результату (доходу або збитку).

Такий підхід забезпечує баланс економічних і екологічних інтересів суспільства й дотримання принципів екологічно стійкого розвитку. Це дає змогу оцінки реальної ефективності інвестиційних проектів, а також забезпечення вдосконалювання механізму надання державних гарантій для реалізації проектів у галузі природокористування й охорони навколишнього середовища.

Недоліки тих чи інших способів комплексної оцінки екологічної й економічної ефективності інвестиційних проектів стають помітними, коли йдеться про пошук фінансових ресурсів на їх реалізацію з державних джерел фінансування. Відсутність економічно обґрунтованої кількісної оцінки

екологічних наслідків фінансованих інвестиційних проектів призводить до того, що управління державними інвестиціями не досягає однієї зі своїх головних цілей, а саме не забезпечує збереження (і в міру можливості – поліпшення) природно-ресурсного потенціалу територій. Недостатнє методичне розроблення цього питання призводить до відсутності ефективних та обґрунтованих способів ранжування розглянутих інвестиційних проектів.

В остаточному підсумку держава в особі органів управління натрапляє на ускладнення у виконанні своїх соціально значимих функцій щодо збереження природно-ресурсного потенціалу територій і забезпечення їхнього стійкого розвитку. Відсутність теоретично обґрунтованих підходів до управління стратегічними інвестиційними ресурсами призводить до того, що витрачені кошти не зменшують навантаження на навколишнє середовище і не знижують інтенсивності тієї господарської діяльності. Так, незважаючи на суттєві вкладення фінансових коштів в охорону водних об'єктів в Україні загалом та в її регіонах зокрема, якість води в останні роки залишається на низькому рівні, а в ряді областей навіть погіршилася.

Розроблення методичних підходів до оцінки інтегральної ефективності інвестиційних проектів на основі порівнянних грошових оцінок дасть змогу не тільки забезпечити ефективніше керування інвестиційними ресурсами, а й сприятиме розв'язанню ряду загальних проблем. Наприклад, це сприятиме органічному з'єднанню економічних і екологічних (водних, земельних, лісових та ін.) рахунків у рамках системи національного рахівництва. У свою чергу, це дасть змогу знизити ризики для інвесторів, які вкладають кошти в проекти, пов'язані з природокористуванням і/або охороною навколишнього середовища.

Відомі різні підходи до отримання вартісної оцінки екологічного ефекту, чого досягають при реалізації інвестиційних проектів. Наприклад, при зменшенні викидів канцерогенних речовин в атмосферу враховують зниження ризику і зменшення додаткової кількості випадків смерті серед населення. На відміну від цього, метод непрямого рахунку базований на оцінці вартості витрат, необхідних для запобігання збитку, який завдають тому або іншому компонентові навколишнього середовища (повітрю, воді, ґрунті й ін.) однієї умовної зонної забруднюючої речовини.

У теоретичному плані відповідність економічної й екологічної політики може бути досягнута при оцінці потенційної вартості (цінності) всіх ресурсів навколишнього середовища, у т. ч. таких їхніх категорій, як поточна вартість нинішніх видів використання цих ресурсів, поточна вартість майбутніх видів використання, вартість (цінність) існування [5].

Найповніше екологічні позитивні результати та негативні наслідки реалізації інвестиційних проектів можуть бути кількісно оцінені на основі

обліку фактора часу. Як механізм обліку фактора часу різні дослідники пропонують методи дисконтування економічних та екологічних складових доходів і витрат.

Проте з використанням дисконтування як методу обліку фактора часу пов'язаний ряд теоретичних проблем, оскільки чим вища ставка дисконтування, тим менш важливим є збиток навколишньому середовищу на перспективу і тим менш привабливими – перспективи напрямку інвестицій на збереження довкілля для майбутніх поколінь [4].

Таким чином, як зазначають вітчизняні й закордонні фахівці, існуюча практика дисконтування в цілому спрямована проти інтересів охорони навколишнього середовища [5]. У цьому зв'язку відомі різні підходи і прийоми розрахунку ставок дисконтування, прийнятних для оцінки проектів екологічної спрямованості. Відповідно до першого підходу, ставку дисконтування не коригують, а встановлюють на основі оцінки величини альтернативної вартості капіталу. При цьому варто враховувати підвищення цінності природного ресурсу з часом, який можна, наприклад, оцінити рівнем річної ставки $q\%$. Тоді вигоду дисконтують за ставкою $(r-q)\%$, де: r – ставка дисконтування. Однак при цьому не враховують те, що прагнення підсилити стійкість істотно зменшує можливості взаємозаміщення капіталу. Сильна стійкість передбачає дотримання природного капіталу [3].

Суть дискусії зводиться найчастіше до вибору виду ставки дисконтування екологічних витрат і вигод. Від рівня цієї ставки визначальною мірою, зрозуміло, залежать і величина інтегрального еколого-економічного ефекту, що підлягає оцінюванню, а також характер рішення про вкладення інвестицій у той або чи проект.

Слід зазначити, що екологічні інтереси при використанні методу дисконтування виражаються критерієм, який не є індикатором якості життя і не має необхідного екологічного й економічного обґрунтування. У підсумку спостерігається ситуація, коли при декларованому на державному рівні впізнанні всієї важливості досягнення балансу екологічних та економічних інтересів їх продовжують оцінювати, проте, з погляду старих підходів із позицій збереження стабільності «вільного» ринку в рамках класичної моделі економіки.

Таким чином, можна виділити проблему обліку фактора часу при прийнятті інвестиційних рішень, спрямованих на забезпечення стійкого розвитку. Дана проблема пов'язана з іншою важливою проблемою, а саме з оцінкою потенційної цінності ресурсів навколишнього середовища, для економічної оцінки природних ресурсів інвестиційних проектів використовують процедуру не дисконтування, а нарощування вартісної оцінки одержуваного екологічного позитивного результату або негативного наслідку. В цьому випадку при фінансово-економічних розрахунках пропонують за-

мість ставки дисконтування використовувати ставку (норму) нарощування вартості кінцевого екологічного результату (виграшу або збитку).

Сумарний ефект від досягнення екологічного виграшу або збитку збільшується на коефіцієнт нарощування, що визначають у вигляді $k_1 = (1+r_{эл})$, де r – норма (ставка) нарощень цінностей (вартості) корисного кінцевого екологічного позитивного результату або екологічного збитку. Інтегральний ефект оцінюють при цьому сумарно, з погляду як критеріїв окупності проекту на основі процедур дисконтування, так і зростаючої вартості одержуваних при його реалізації екологічних результатів.

Тоді норму нарощення кінцевого екологічного результату можна розглядати як функцію середньорічних темпів вартості (цінності) того або іншого ресурсу навколишнього середовища. З цього випливає висновок, що вивчення тимчасової динаміки швидкості такого нарощення за досить тривалу ретроспективу дасть змогу в ряді випадків отримати цілком репрезентативний вихідний матеріал. Одержання зазначених оцінок, у свою чергу, сприяє розробці алгоритму розрахунку норми нарощення вартісної оцінки екологічної складової інтегрального еколого-економічного ефекту.

Принципово важливим є розуміння того, що рамки існуючої системи економічних відносин недостатні для того, щоб повно і точно визначити вартість (цінність) існування всіх ресурсів навколишнього середовища. Тут потрібний підхід, що полягає в розумінні обмеженості кожного з ресурсів навколишнього середовища і необхідності етапної реалізації прав власності на ці ресурси на основі відповідного державного регулювання.

Необхідно враховувати, що ставка (норма) нарощення цінності (вартості) кінцевого екологічного результату, отриманого при реалізації інвестиційних проектів, може бути за необхідності безпосередньо пов'язана з іншими практично важливими індикаторами стійкого розвитку і економічного добробуту в широкому розумінні цього слова (у т. ч. перспективною забезпеченістю території природно-ресурсним потенціалом).

Оскільки головною метою розглянутих підходів до оцінки інвестиційних проектів є вибір найкращих рішень при конкурсному відборі інвестиційних проектів в умовах невизначеності, то при розробці оптимальної стратегії можуть бути корисні відомі методи портфельного аналізу. Невизначеність розглядають сукупно не тільки в з можливими помилками прогнозу економічних параметрів ринків, що розвиваються, а й екологічними ризиками, зниження яких може бути результатом реалізації окремих інвестиційних проектів.

Цінність природного ресурсу (в т. ч. асиміляційного потенціалу території) може істотно розрізнятися для територій із різним ступенем екологічної напруженості. При визначенні величини норми нарощування вартості екологічного результату, отриманого при реалізації проектів, потрі-

бно враховувати зміну ступеня дефіцитності розглянутого природного ресурсу. Дефіцитність ресурсу в результаті реалізації інвестиційного проекту може не тільки зменшуватися, а й продовжувати збільшуватись, якщо природні екосистеми, як і раніше, витримують критичні антропогенні навантаження, або якщо в них наступили незворотні зміни.

Для розроблення схем оцінки ефекту інвестиційних проектів можуть бути використані методи фінансового аналізу. Центральним питанням при цьому є визначення ставки (норми) нарощування вартості кінцевого екологічного результату. Норму нарощування розглядають як функцію, значення якої формується під впливом ряду факторів. Серед таких варто назвати насамперед зростання вартості (цінності) того або іншого ресурсу навколишнього середовища.

Використання поняття про норму нарощення вартості кінцевого екологічного результату від реалізації інвестиційних проектів варто розглядати, насамперед, як інструмент для ранжування цих проектів. Разом із тим, розглянутий підхід до вдосконалювання політики надання державних гарантій і виділення пільгових кредитних ресурсів може дати змогу додаткового цільового державного регулювання інвестиційного процесу. З цієї точки зору позикоодержувачі будуть зацікавлені в розробленні таких інвестиційних проектів, які б давали максимальний екологічний ефект і збільшували б суспільні блага.

Окрім того, цільовий регулятор прямої дії за необхідності може бути отриманий шляхом інтерналізації зовнішніх витрат, наприклад, за рахунок уведення рентних платежів і платежів за природокористування (податок Пігу).

Здається, що ідея про нарощення вартості кінцевого екологічного результату досить добре гармонує зі сучасними ідеями державного регулювання в економіці. Завдання збитку навколишньому середовищу і зниження природно-ресурсного потенціалу може бути за необхідності економічно оцінено шляхом установлення відповідних за величиною рентних платежів. Наприклад, можна встановлювати екологічні податки.

Розглянутий підхід до оцінки інвестиційних проектів ґрунтований на обліку потенційної вартості всіх ресурсів навколишнього середовища з погляду їхньої цінності та дефіцитності. В його основі – зміна від прийнятого методу дисконтування екологічних складового виграшу і витрат (застосовуваного за аналогією з дисконтуванням економічних параметрів) і перехід до використання ставки (норми) нарощення кінцевого екологічного результату (виграшу або збитку) [6].

Отже, розроблення методологічних підходів та відповідних розрахункових схем для фінансово-економічного аналізу дає змогу ранжувати інвестиційні проекти за критеріями їхньої ефективності й здійснювати інве-

стиційну політику в інтересах стійкого розвитку. Слід особливо відзначити аспекти, що найістотніше позначаються на інвестиційній активності в цілому й утрудняють оцінку інвестиційних проектів зокрема. Серед них:

- ✓ загальна нестабільність і непередбаченість розвитку подій життя країни;
- ✓ порівняно високі темпи інфляції та їхня нерівномірність у різних галузях економічної діяльності;
- ✓ нестабільність ринку фінансових ресурсів;
- ✓ недосконалість законодавства.

При формуванні інвестиційного проекту особливу увагу необхідно приділяти тим зовнішнім умовам, в яких його здійснюватимуть. Це дуже важливо на сучасному етапі для України, враховуючи велику територію і нерівномірність розподілу численних факторів, що суттєво впливають на інвестиційне проектування.

In the article the decision of problem of vagueness opens up in investing which it is followed to examine taking into account two factors – inflation and risk.

Література

1. Барановський В. А. Еколого-географічні дослідження проблем екологічної безпеки (суть і складові екологічного ризику) // Розвідка і розробка нафтових і газових родовищ. Серія: Техногенна безпека. – 2000. – № 37 (том 10). – С. 15–20.
2. Борщ Л. М. Державне регулювання інвестиційної привабливості // Теорія мікро-, макроекономіки. – К.: Академія муніципального управління, 2001. – Вип. 8. – С. 93–103.
3. Борщ Л. М. Проблеми зростання інвестиційної активності // Теорія мікро-, макроекономіки. – К.: Академія муніципального управління, 2001. – Вип. 7. – С. 161–168.
4. Веклич О. Совершенствование экономических инструментов экологического управления в Украине // Экономика Украины. – 1998. – № 9. – С. 65–74.
5. Діденко Я. О. Особливості державного регулювання інвестиційного процесу в перехідній економіці // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2001. – № 4. – С. 54–57.
6. Губатюк І. В. Інвестиційні інтереси здійснення реструктуризації економіки України // Реструктуризація економіки та інвестиції в Україні. – Чернівці, 1998. – С. 113–114.

ПРО АВТОРІВ

- Апостолюк О.** викладач кафедри державного і муніципального управління Тернопільського національного економічного університету (далі – ТНЕУ).
- Демуш О.** к. е. н., доцент, ТНЕУ.
- Дзядикевич Ю.** д. т. н., професор кафедри інженерного менеджменту ТНЕУ.
- Дудкіна О.** к. е. н., доцент кафедри державного і муніципального управління ТНЕУ.
- Карпенко Н.** к. е. н., доцент кафедри маркетингу Полтавського університету споживчої кооперації України, докторант кафедри маркетингу Київського національного економічного університету (далі – КНЕУ) ім. В. Гетьмана.
- Лазарович М.** к. і. н., доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства.
- Лазарович Н.** викладач Тернопільського кооперативного торговельно-економічного коледжу.
- Любезна І.** аспірант кафедри обліку, ревізії та аудиту ТНЕУ.
- Монастирський Г.** к. е. н., доцент кафедри державного і муніципального управління, голова Ради молодих вчених ТНЕУ.
- Панухник О.** к. е. н., доцент кафедри економічної теорії ТНЕУ.
- Прийдун Л.** викладач кафедри банківської справи ТНЕУ.
- Пушкар Б.** викладач Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.
- Пушкар З.** к. г. н., доцент, ТНЕУ.
- Родіонова Л.** к. е. н., доцент кафедри економічної теорії ТНЕУ.
- Скочило Н.** аспірант КНЕУ ім. В. Гетьмана.
- Стаднійчук Т.** студент ТНЕУ.
- Стец І.** к. е. н., ст. викладач кафедри економіки підприємств і корпорацій ТНЕУ.
- Хопчан В.** викладач кафедри економіки підприємств і корпорацій ТНЕУ.

ЗМІСТ

<i>Апостолук О.</i> Оцінка потенціалу та стану розвитку ринку житлово-комунальних послуг.....	3
<i>Демуш О.</i> Актуальні проблеми посилення соціально-трудової реабілітації інвалідів.....	13
<i>Дзядикевич Ю.</i> Шляхи підвищення жаростійкості виробів із тугоплавких металів від високотемпературного окислення.....	20
<i>Дудкіна О.</i> Системні засади дослідження функціонування рекреаційних зон та механізмів їх регулювання.....	28
<i>Карпенко Н.</i> Історична генеза маркетингу в Україні.....	35
<i>Лазарович М., Лазарович Н., Стаднійчук Т.</i> Україна в умовах Більшовицького штурму економіки (кінець 1920-х – початок 1930-х років).....	44
<i>Любезна І.</i> Розвиток внутрішньогосподарського контролю запасів підприємств целюлозно-паперової промисловості в умовах автоматизованих інформаційних систем.....	72
<i>Монастирський Г.</i> До питання дослідження територіальної спільноти базового рівня як економічної системи.....	78
<i>Панухник О.</i> Механізм регулювання інтеграції населених пунктів у регіональних територіально-господарських системах.....	86
<i>Прийдун Л.</i> Перспективи оптимізації управління кредитним ризиком з урахуванням банківської практики розвинутих країн.....	93
<i>Пушкар З., Пушкар Б.</i> Стратегічне планування регіонального розвитку.....	100
<i>Родіонова Л.</i> Господарська система суспільств ранніх цивілізацій: теоретико-методологічні аспекти.....	105
<i>Скочило Н.</i> Вексельний обіг в Україні: проблеми становлення і розвитку.....	113
<i>Стец І.</i> Відтворення трудового потенціалу в економіці.....	118
<i>Хопчан В.</i> Удосконалення економічної оцінки екологічних збитків інвестиційних проектів в умовах невизначеності.....	122
<i>Про авторів.....</i>	130
	131